

بنام خداوند جان آفرین کهیم سخن در زبان آفرین

چکیده مقالات

دوین بایش بین المللی فرهنگ و تمدن

ایران در دوره می سلجوقیان

۱۳۹۲، شماره ۱۸ و ۷

تدوین: شهرام یوسفی فر

ویراستار علمی: نیره دلیر

صفحه‌آرا: مرتضی انصاف‌منش

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۲

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

انجمن ایرانی تاریخ: تهران، بزرگراه حقانی، ابتدای شهید حساری، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، طبقه ۸، اتاق ۱۷.

www.ishistory.ir تلفکس: ۲۶۴۰۳۰۰۷

نشانی ناشر: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: تهران - اتوبان کردستان - خ ۶۴ غربی - www.ihs.ac.ir

تلفن: ۸۸۰۴۶۸۹۱

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

انجمن ایرانی تاریخ
The Iranian
Society of History

شورای علمی دومین همایش فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان

اللهیار خلعتبری؛ (دانشگاه شهید بهشتی)

محمدتقی امامی خویی؛ (دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر ری)

غلامعلی حاتم؛ (دانشگاه تهران).

جواد نیستانی؛ (دانشگاه تربیت مدرس)

شهرام یوسفی فر؛ (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

عبدالله ناصری طاهری؛ (دانشگاه الزهرا)

صالح پرگاری؛ (دانشگاه خوارزمی)

مریم معزی؛ (دانشگاه فردوسی مشهد)

اسماعیل حسن زاده؛ (دانشگاه الزهرا)

حسن حضرتی؛ (دانشگاه تهران)

ناصر صدقی؛ (دانشگاه تبریز)

علی اکبر کجیاف؛ (دانشگاه اصفهان)

ذکرالله محمدی؛ (دانشگاه قزوین)

محسن رحمتی؛ (دانشگاه لرستان)

محتبی خلیفه؛ (دانشنامه جهان اسلام)

امامعلی شعبانی؛ (دانشگاه اراک)

هوشنگ خسروبیگی؛ (دانشگاه پیام نور تهران)

زهرا ربانی؛ (دانشگاه الزهرا)

نیره دلیر؛ (پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)

حسن باستانی راد؛ (دانشگاه شهید بهشتی)

زهیر صیامیان گرجی؛ (دانشگاه شهید بهشتی)

فهرست مطالب

- پیشگفتار ۱۲
- علل شکل‌گیری و توسعه نهاد اتابکی در دوره سلجوقیان ۱۵
ذبیح‌الله آرمین، عبدالمجید شجاع، علی امینی‌زاده
- تحلیل سیاست‌نامه‌ی خواجه نظام‌الملک طوسی با تکیه بر اندیشه ایرانشهری ۱۶
جعفر آقازاده
- تأثیر ورود عشایر گُرد شبانکاره بر اوضاع اجتماعی فارس در دوره سلجوقیان ۱۷
زهره ابراهیمی
- بررسی و تبیین وضعیت شیعیان امامیه و اسماعیلیه در دوره سلجوقیان ۱۹
زهره اسکندری فرد
- نقش اقلیت‌های دینی در تجارت سلجوقیان ۲۰
آوات ابراهیمی، محمدرضا زاده صفری
- دولت به مثابه تصاحب (ارزیابی جامعه‌شناسی تاریخی ماهیت و عملکرد دولت در عصر خواجه
نظام الملک) ۲۱
محمدامیر احمدزاده
- نقش باورهای جامعه در شکل‌یابی مقابر سلجوقی (مطالعه موردی مقبره‌ی دارالبطیخ اصفهان) .. ۲۳
خسرو احمدی خویی، شیما پورمومنی
- «از ایوان تا دیوان» دوره سلجوقی، بازتولید دوران ساسانی ۲۵
سید سعید احمدی زاویه، مهران گلستان
- عین القضاة همدانی و اتهام باطنی‌گری در عصر سلجوقیان ۲۶
رضا اسدپور، روشنک جهانی
- جایگاه صاحب‌منصبان نظامی شهری در ساختار نظامی - اجتماعی جامعه عصر سلجوقی ۲۷
بهزاد اصغری
- بررسی پیامدهای اجتماعی کشمکش‌های درونی امرا و شاهزادگان سلجوقی بر اوضاع شهرهای
جبال ۲۸
فریدون الهیاری، زهره قدیری

۴ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره‌ی سلجوقیان

- ۲۹ کارکرد علم انساب در تبیین حیات اجتماعی طالبیان عهد سلجوقی
محمدحسن الهی‌زاده، راضیه سیروسی
- ۳۰ ساختار و کارکرد دیوان اشراف در دوره سلجوقیان
شمس‌الدین امرایی
- ۳۱ دیالکتیک تاریخ و ادبیات با تکیه بر بازتاب حکومت سلجوقیان در «مکتوبات» مولانا
لیلا امیرخانی
- ۳۲ مقایسه تطبیقی نقش مایه‌های تزئینی بکار رفته در فلز کاری با گچبری دوره سلجوقی
فرزانه انعامی، تقی دوامی
- ۳۳ تحلیل آماری شناسایی نوع و پراکندگی موقوفه‌ها در دوره سلجوقی
احسان اولادقبادی، نیره دلیر
- ۳۴ هزار سال حضور سلجوقیان در کرمان
حسن باستانی‌راد
- بررسی سیر تحول نظام اقطاع داری و تاثیر آن بر اقتصاد دوره سلجوقی (از آغاز حکومت سلجوقیان تا پایان دوره ملک شاه ۵۹۰-۴۳۲ ه.ق.)
پیمان باقری، سید احمد عقیلی
- ۳۶ وضعیت و تحولات نهاد حسبه در عصر سلجوقی
سجاد برزگر، علی منوچهری
- ۳۷ بررسی اعتقادات و باورهای سلجوقیان با تکیه بر طرح سفالینه‌های منقوش
مرضیه بصیرت
- ۳۹ بازتاب اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خراسان عهد سلجوقی در دیوان ناصر خسرو
زهرا پارساپور، زهرا حیاتی
- ۴۰ چگونگی تصرف دژ مارکوه توسط نزاریان در گرجیانِ سخت‌سر در عصر سلجوقی
عباس پناهی
- بازخوانی تفکر زیبایی‌شناختی عصر سلجوقی در آرایه‌های معماری نمونه موردی: مناره‌ها، مقابر و مدارس
باقر پورجواداصل، معصومه ملک‌پور
- ۴۲ بررسی وضعیت معماری در دوره سلجوقی
مصطفی پیرمادیان، زینب کریمی

چکیده مقالات ■ ۵

- جایگاه نظام بهره‌برداری از زمین و تولیدات کشاورزی در اقتصاد عصر سلجوقی ۴۳
محمد پیری
- مدارس موقوفه سلجوقیان روم، جلوه‌گاه فرهنگ ایرانی ۴۴
فاطمه تقوایی
- بررسی تحولات شهرنشینی قرون میانه ایران در دوران اسلامی نمونه موردی: شهر اسلامی جرجان
در دوره سلجوقی ۴۵
عابد تقوی
- کارگزاران اصفهانی و نقش آنها در توسعه فرهنگی و اقتصادی عصر سلجوقی ۴۶
علی‌اکبر جعفری، سمیه سادات سجادی
- اقتصاد و گسترش تصوف در دوران سلجوقیان ۴۷
مهران چهره‌آزاد، یداله زارع‌نژاد
- بررسی فرقه اسماعیلیه در کرمان (منطقه جبال‌بارز) ۴۸
محسن حاج‌حسینی، محمدابراهیم زراعی
- تحلیل وضعیت اقتصادی دوره سلجوقی با تکیه بر سکه ۴۹
اسماعیل حسن‌زاده
- بررسی مفهوم امر سیاسی در آراء و نظرات خواجه نظام الملک طوسی ۵۰
عبدالرحمن حسینی‌فر
- نگاهی به تصحیح نسخه خطی کتاب اخلاق محمودی (نصایح الوزراء) ۵۱
طیبه حیدری، سحر کاوندی
- مطالعه اوضاع تاریخی و اجتماعی آذربایجان در تاریخ ۵۴۱ هـ. ق با تکیه بر تطابق یافته‌های
باستان‌شناسی و منابع مکتوب تاریخی ۵۲
حمید خانعلی
- مطالعه‌ی فارسی‌نگاشته‌های عصر سلجوقی، گامی به سوی شناخت کانون‌های فکری - ادبی این
عصر ۵۳
محمدهادی خالقی، حسین پورشریف
- منصب حاجب در دوره سلجوقی ۵۴
هوشنگ خسروبیگی
- حقوق رعایا و سلطان نسبت به یکدیگر در اندیشه خواجه نظام‌الملک ۵۵
هوشنگ خسروبیگی، هادی بکائیان

۶ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره‌ی سلجوقیان

- شواهدی جدید از الگوهای استقراری دوران سلجوقی در منطقه درهباد گرگک چهارمحال و
بختیاری ۵۶
لیلا خسروی
- در جستجوی موسیقی عصر سلجوقی ۵۸
بابک خضرائی
- ویژگی‌های نظام ضرب سکه در دوره سلجوقیان ۶۰
مجتبی خلیفه
- سیر تحولات پس‌کرانه‌های خلیج فارس در عصر سلجوقیان با تکیه بر نواحی کوه گیلویه، زیدان
و مهروبان ۶۱
علیرضا خلیفه‌زاده، آرمیندخت امین، ناصر ادیبان
- تاملاتی پیرامون اندیشه امامت و مهدویت در نظام عقیدتی اسماعیلیان ۶۳
هادی داوودی زواره، سید نصرالله حجازی، امیر رضایی‌پناه
- قدرت در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی بر اساس کتاب سیاست‌نامه ۶۵
مریم دروگر وسطی کلایی
- پادشاهی و سلطنت در فرهنگ اندرزنامه‌نویسان دوره سلجوقی ۶۶
نیره دلیر
- بررسی آراء عین‌القضات همدانی نسبت به سیاست اقتصادی دولت سلجوقی با محوریت اقطاع ۶۷
زینب دهقان حسام‌پور، سمیه بیاتی
- مقایسه فعالیت‌های فرهنگی زنان صوفی در آناتولی دوره‌ی سلجوقیان روم در دو طریقت مولویه و
بکتاشیه ۶۸
زهرا ربانی، منیژه قدرتی وایقان
- گردش نظام پولی در دوره سلجوقیان ۷۰
سید محمدرحیم ربانی‌زاده
- شیعیان و غلبه سلجوقیان بر بغداد ۷۱
محسن رحمتی
- تحولات آرایه‌های نسخه‌های خطی در دوره سلجوقی از لابلای چند متن مذهبی ۷۲
ندا رسولی
- بررسی عوامل موثر بر وضعیت علمی در دوره سلجوقیان بزرگ (خراسان) ۷۳
علیرضا روحی

چکیده مقالات ■ ۷

- ۷۴ آیین یاری در عصر سلجوقیان
محمد رضا زاده صفری، معصومه هادی
- ۷۶ الهیات سیاسی دوران سلجوقیان
یداله زارع نژاد
- ۷۷ شاهنامه و نقش آن در هنر سلجوقی
مجید ساریخانی
- ۷۸ نقش مستوفیان شیعی در دستگاه اداری سلاجقه
عباس سرافرازی
- بازتاب مؤلفه‌های معماری ایرانی در روند شکل‌گیری معماری اسلامی دوره سلجوقی (نمونه
موردی: پلان چهار ایوانی و گنبد خانه‌های سلجوقی)
۷۹
بهمن سلطان احمدی، سمیه داوودی
- دیوان احتساب و نقش آن در کارکرد تشکیلات اقتصادی، فرهنگی و مذهبی دوران سلجوقی ...
۸۱
میترا شاطری
- بررسی مکتب کتاب‌آرایی سلجوقی با مطالعه موردی: نسخه نهج‌البلاغه موجود در کتابخانه ملی
ایران
۸۲
اکبر شریف‌زاده
- مقایسه تطبیقی ترکمانان عراقی و نغودریان (با تکیه بر تداوم سنت‌های قبیله‌ی در نیروهای آزاد)
۸۳
توحید شریفی
- آسیب‌های نظام اقتصادی از منظر خواجه نظام الملک (با تاکید بر سیاست‌نامه)
۸۴
امام‌علی شعبانی
- تأثیرات داستان‌های ادبی و اساطیری بر شکل دهی نقوش سفالین کاشان
۸۵
محبوبه شهبازی
- بررسی سیر تحول معماری دوره سلجوقی و تاثیرگذاری آن بر معماری دوران اسلامی
۸۶
محمد شهریاری
- بازتاب فرهنگ و زندگی اجتماعی بر کاشی‌ها و سفالینه‌های عصر سلجوقی
۸۸
مهتا شیخی

۸ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره‌ی سلجوقیان

- دیانت و سیاست در ایدئولوژی خواجه نظام الملک: با توجه به تضاد فرهنگی و هویتی آن با
ایدئولوژی خلافت عباسی ۹۰
توموکو شیمویاما
- رابطه تزئین سفال مینایی و فرهنگ عامه در دوره‌ی سلجوقیان ۹۱
احمد صالحی کاخکی، میترا شاطری، سولماز منصوری
- کارکرد و مناسبات نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی در عصر سلجوقی ۹۲
ناصر صدقی
- واکاوای فرآیند شکل‌گیری ایالات اقطاعی در نظام دیوان سالاری سلجوقیان ۹۴
ناصر صدقی، امیر علی نیا، آزاده کریمی بابازیدی
- سفال زرین‌فام ایرانی طی قرون ۶ تا ۸ هـ. ق و مراکز تولیدی آن ۹۵
حسین صدیقیان سیّده ساجده محمدی
- بررسی انتقادی بازنمایی تحولات عصر سلجوقیان در گفتمان انحطاط‌شناسی تمدن اسلامی —
ایرانی با تکیه بر دیدگاه‌های دکتر سیدجواد طباطبایی ۹۶
زهیر صیامیان گرجی
- انعکاس تاثیر فرهنگی و اجتماعی حمله‌ی غزان به خراسان در اشعار انوری و خاقانی ۹۸
قاسم ضیاء، الهام نامور
- فراز و فرود فلسفه در عصر سلاجقه ۹۹
عظیم عابدینی، محمدعلی نجفی
- تحلیل نقوش نجومی و صورتهای فلکی روی اشیای فلزی دوره‌ی سلجوقی ۱۰۰
رحمت عباسنژاد سرستی، اختر حسین‌نژاد
- بازتاب فرهنگ عامه در کارنامه‌ی بلخ سنائی ۱۰۲
زینب عرب‌نژاد
- دگرگونی نظام آموزشی ایران در عصر سلجوقی با تکیه بر مدارس نظامیه ۱۰۳
محمدرضا عسکرانی
- بررسی نقش مایه‌های فلزی دوره‌ی سلجوقی: خاستگاه‌ها و تحولات ۱۰۴
مریم عسگری وشاره، رحمت عباس‌نژاد سرستی، مجتبی خوارزمی
- بررسی و تحلیل اقدامات خاندان‌های بزرگ خراسان در ساختار حکومت سلطان سنجر ۱۰۶
سید احمد عقیلی پیمان باقری

چکیده مقالات ■ ۹

- فرهنگ سیاسی مطرح در سنت اندرزنامه‌نویسی ایران دوره سلجوقی ۱۰۸
صدیقه غلامزاده
- مبانی و ریشه‌های مخالفت اندرزنامه‌نویسان با مشارکت سیاسی - اجتماعی زنان در ایران عصر سلجوقی ۱۰۹
سینا فروزش
- اقتصاد سلجوقی و معرفی یک سکه سلجوقی ۱۱۰
محمد فرجامی
- تاثیر مدارس نظامیه در جهت‌دهی به جریان علمی در ایران عصر سلجوقی ۱۱۱
داود قاسم‌پور
- جریان‌های فکری و مذهبی عصر سلجوقیان در اصفهان (با استناد به برترین شاعر این دوره‌ی اصفهان) ۱۱۲
حمیدرضا قانونی، مریم کیانی‌فر
- نشانه‌شناسی ریواس در نگاره‌های سلجوقی ۱۱۳
فاطمه کاتب، سهیلا نمازعلیزاده
- هنرهای ایران در دوره‌ی سلجوقیان ۱۱۵
ولی‌الله کاووسی
- بررسی وضعیت اقتصادی کرمان در عصر سلجوقی ۱۱۶
علی‌اکبر کجباف
- احوال و آثار ابواسحاق شیرازی و نقش وی در تحولات سیاسی - فرهنگی و اجتماعی دوره سلجوقیان ۱۱۷
نادر کریمیان سردشتی
- تداوم اندرزنامه‌نویسی سیاسی در عصر سلجوقی با تکیه بر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و نصیحه‌الملوک غزالی ۱۱۸
قربانعلی کنارودی
- مطالعه و بررسی جایگاه نسخ خطی موجود در موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، در سیر تحول خطوط (قرون ۵ تا ۷ هجری) ۱۲۰
محمد صادق محفوظی
- ساختار و حیات اجتماعی - فرهنگی کلان شهرهای ایران در دوره سلجوقی ۱۲۲

۱۰ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان

- سید محمدحسین محمدی، بهرنگ ذوالفقاری
تحولات سیاسی مذهبی و تاثیر آن در تحول ساختار کالبدی شهرهای سلجوقیان (مطالعه موردی
ری - مرو) ۱۲۴
- ذکرالله محمدی، محسن پرویش
بررسی تاثیرات سیاسی - اجتماعی مهاجرت ترکمانان و تغییر جمعیتی شام در دوره سلجوقی ۱۲۶
مهدی محمدی قناتغستانی، طاهره جمالی
تاملی بر سفالینه‌های دوره سلجوقی موزه آثار فرهنگی و نسخ خطی دکتر محمد صادق
محفوظی ۱۲۷
- آرزو محمودی
قانون و قانونگذاری مالیاتی در دوره سلجوقی ۱۲۹
- دل‌آرا مردوخی
اعتلای هنر و فرهنگ ایران در عصر سلجوقی (مکتب خراسان بزرگ) ۱۳۱
- کیانوش معتقدی
معرفی یک، شاعر، مورخ، نویسنده و داعی پر شور الموت ۱۳۲
- مریم معزی
جغرافیای تاریخی الموت در دوره سلجوقی ۱۳۳
- علیرضا ملایی توانی
مطالعه‌ای در زمینه‌های اجتماعی رشد فرهنگی در دوره سلجوقیان ۱۳۴
- لیدا ملکی راسته کناری
واکاوی ضرب و طرح مسکوکات عصر سلاجقه بزرگ ۱۳۵
- سید محمدعلی موسوی
مطالعه تطبیقی جایگاه نظار در نگاره‌های سلجوقی و تیموری ۱۳۶
- اشرف‌السادات موسوی لر، سهیلا نماز علیزاده
نقش خاندان آل کاکویه در توسعه شهرسازی و رونق شهر یزد در دوره سلجوقیان ۱۳۷
- سید فضل‌الله میردهقان اشکذری
تأملی بر نقش راه و رباط در توسعه شرایط اجتماعی - اقتصادی دوره سلجوقی (مطالعه موردی:
رباط‌های ناحیه خراسان) ۱۳۸
- لیلا میرزمانی، آرزو حسینی

چکیده مقالات ■ ۱۱

- ۱۳۹ نقش و جایگاه امیران نظامی در طبقه‌بندی اجتماعی عصر سلجوقی سهیلا نعیمی
- ۱۴۰ بررسی باستانشناختی بناهای آرامگاهی روستای تشویر شهرستان طارم و کاربری آن علی نوراللهی، سارا علی‌لو
- ۱۴۱ سلاله نظام‌الملک در دستگاه دیوانی سلجوقیان معصومه نیرآبادی، فاطمه حاجی‌آبادی
- ۱۴۲ دلایل استفاده و ایجاد فرم چهارطاقی ساسانی در گنبدخانه‌های سلجوقی ایران جواد نیستانی
- نگاهی به زندگی و آثار عبدالرحمان خازنی با تاکید بر کتاب میزان الحکمه و جایگاه آن در تاریخ
۱۴۴ علم دوره اسلامی ایرج نیک سرشت
- ۱۴۵ نقوش سنگ مزارهای سفیدچاه شهربانو وفائی، مهدی خلیلی
- ۱۴۶ تخمین میزان مالیات روستایی و تاثیر آن بر روند شهرنشینی در عهد سلجوقی منا هاشمیان، شقایق فتحعلی‌زاده
- ۱۴۷ بازتاب مضامین ادب فارسی در هنر سفالگری عصر سلجوقی سوسن یزدانی، معصومه امامی
- ۱۴۸ در جستجوی سلجوقنامه سلجوقیان شهرام یوسفی‌فر
- ۱۴۹ منصب شیخه در شهرهای دوره‌ی سلجوقی (الگوی اداری برقراری و حفظ نظم و امنیت) شهرام یوسفی‌فر، صابره آزاده
- شرح منظوم و منثور: جامع‌التواریخ حسن شهاب الیزدی مشهور به ابن شهاب شاعر منجم (بخش
تاریخ سلجوقیان) ۱۵۰

بلنت اوزگودنلی، عبدالحسین لاله، عثمان اوزگودنلی

BAŞLIK: SELÇUKLULAR DEVRİNDE SÜHREVERDLİ BİR ÂLİM VE ÂRİF:
EBU'N-NECÎB ZİYÂÜDDÎN SÜHREVERDÎ 151
Süleyman GÖKBULUT

پیشگفتار

تاریخ ایران در دوره حکومت خاندان سلجوقی و حکمرانان تابع، دوره‌ای منحصر بفرد بین مقطع بالندگی فرهنگ و تمدن جوامع اسلامی و تهاجم گسترده اقوام مغول به این جوامع بود. در این دوره تاریخی نظام اجتماعی و ساختار و عملکردهای نهادهای آن چنان قوام و استواری یافتند که تا دوران معاصر وجوهی از حیات جمعی ایرانیان را کم و بیش زیر تاثیرات آشکار و پنهان داشت. از این رو، است که در نظر برخی از صاحب نظران، شناخت تبار شماری از مسایل جامعه کنونی با ارجاع به خاستگاه‌ها و شرایط آغازین شکل‌گیری آن مقوله‌ها در دوره‌ای مهم چون زمانه مورد نظر در این گفتار است. سده‌های پنجم و ششم هجری قمری در تاریخ ایران، از چنان موقعیت مهمی برخوردار است که کاویدن عالمانه همه ابعاد جامعه آن دوره، نیازمند تلاش جمعی استادان و علاقمندان تاریخ این دوره است. به نظر می‌رسد یکی از موثرترین شیوه‌ها برای نیل به پویایی مطالعه تاریخی یک دوره انعقاد مجامع علمی از اصحاب اندیشه و تحقیق باشد، که در فواصلی منظم نقش مدیریت تولید دانش در این عرصه را بر عهده بگیرد. تشکیل مجمع علمی سلجوقی‌شناسی به عنوان یک رخداد علمی، با این هدف برنامه‌ریزی و پی‌گیری می‌شود. امید است در همایش‌های بعدی سلجوقی‌شناسی، گام‌های موثرتری در پژوهشی کردن این برنامه‌ها و نیز ترسیم برنامه کلان سلجوقی‌شناسی در کشور برداشته شود. این امر از طریق هم‌اندیشی صاحب نظران در قالب چنین برنامه‌هایی ممکن خواهد شد.

گردش کار همایش دوم نیز به مانند روال معمول دعوت از کلیه علاقمندان برای ارائه چکیده مقاله و اصل مقاله بود. فراخوان به انگلیسی و ترکی استانبولی نیز ترجمه و

اطلاع‌رسانی شد. اگرچه در سال‌های اخیر حضور میهمانان خارجی در همایش‌های داخلی به ناگزیر با هزینه شخصی انجام‌پذیر بوده است.

طراحی فراخوان مقالات در این همایش، جهت‌گیری بیشتری به سوی سه حوزه تاریخ اقتصادی، تاریخ فرهنگی و تاریخ اجتماعی دوره سلجوقیان داشت و با عنایت به برگزاری همایش اول در سال قبل، می‌توان چنین انتظار داشت که مقالات ارسال شده به نوعی نتایج تحقیقات یک سال گذشته محققان کشور بوده است. محورهای اصلی فراخوان مقالات شامل این موارد بود:

محورهای اجتماعی: مسایل اجتماعی، نهاد خانواده، مهاجرت‌ها، تغییرات اجتماعی، ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی، باورها و گرایش‌های اجتماعی و مباحث زیبایی‌شناختی، روستانشینی، شهرنشینی، کوچ‌روی.

محورهای اقتصادی: سیاست اقتصادی، فرهنگ، سکه‌ها، حمل و نقل و راه‌ها، اقتصاد کشاورزی، اقتصاد تجاری، آراء اقتصادی، علمای زمانه.

محورهای فرهنگی: آموزش، سیاست فرهنگی، آراء و اندیشه‌های فرهنگی، جریان‌های فکری، فرهنگ اجتماعی جامعه، کانون‌های فرهنگی، مناسبات فرهنگی، فرهنگ عامه.

بدیهی است محورهای اعلام شده، تنها چارچوبی برای تعیین موضوعات مورد نظر بود و شورای علمی همایش از کلیه موضوعات پیشنهادی محققان در محورهای کلی همایش استقبال نمود. بر این اساس بالغ بر ۲۷۰ چکیده مقاله به دبیرخانه همایش واصل و مورد داوری قرار گرفت و در نهایت ۱۱۱ چکیده مقاله پذیرفته شد و در مجموعه حاضر منتشر شد. تعداد ۹۰ اصل مقاله به دبیرخانه واصل گردید و پس از طی مراحل داوری بالغ بر ۴۰ عنوان از آن‌ها پذیرفته شد که شماری از آن مقالات به شکل سخنرانی در دو روز همایش ارایه می‌گردید. تمام مقالات منتخب نیز در مجموعه‌ای مستقل بچاپ خواهد رسید.

اینجانب به نمایندگی از انجمن ایرانی تاریخ و مراکز همکار از تشریک مساعی استادان، همکاران ارجمند هیات علمی و دبیرخانه‌ای همایش نهایت قدردانی را اعلام می‌دارم: از ریاست محترم انجمن دکتر داریوش رحمانیان، اعضای هیات مدیره انجمن ایرانی تاریخ، جناب آقای دکتر الهیار خلعتبری (رئیس شورای سیاست‌گذاری همایش)، اعضای محترم شورای علمی همایش، اعضای محترم کمیته علمی همایش، دبیر محترم اجرایی سرکار خانم لیدا ملکی و همکاران ارجمند دبیرخانه انجمن. نیز همت حامیان مالی و اداری همایش چون سازمان اسناد و کتابخانه ملی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، خانه اندیشمندان علوم انسانی، موزه مردم‌شناسی دکتر محمدصادق محفوظی، پژوهشکده تاریخ اسلام، و برخی دیگر موسسات، قابل تقدیر است که با یاریشان این برنامه علمی، به اجرا در می‌آید. امید است نتایج تلاش‌های انجام شده به مانند گامی درخور در گسترش و تعمیق مطالعات سلجوقی‌شناسی در این برهه از زمان منظور گردد.

دکتر شهرام یوسفی‌فر

دبیر علمی دومین همایش فرهنگ و تمدن ایران در دوره سلجوقیان
دوم اسفند هزار و سیصد و نود و دو خورشیدی

علل شکل‌گیری و توسعه نهاد اتابکی در دوره سلجوقیان

ذبیح‌الله آرمین،* عبدالمجید شجاع،** علی‌امینی‌زاده***

هدف پژوهش حاضر بررسی چگونگی شکل‌گیری و قدرت‌گیری نهاد اتابکی، ویژگی‌ها، اهداف و تاثیر آن بر امپراتوری سلجوقی می‌باشد. اتابک‌ها، معمولاً از بین امرای ترک سپاه سلجوقی انتخاب می‌شدند. در واقع سلاطین سلجوقی با فرستادن شاهزادگان به ایالت‌های مختلف قلمرو خود به همراه امیران سپاه، آموزش‌های نظامی و حکومت‌داری به شاهزادگان خود را به این امیران تفویض می‌کردند. به تدریج و با ضعیف شدن سلاطین سلجوقی، این امیران یا اتابک‌ها با کنار گذاشتن شاهزادگان سلجوقی، کوس خودمختاری و استقلال می‌زدند و خود زمامدار حکومت آن ایالت می‌شدند. از این‌رو نهاد اتابکی در اواخر حکومت سلجوقی، منجر به پیدایش حکومت‌های مستقل محلی، تحت عنوان «اتابکان» در سراسر قلمرو سلجوقیان و تجزیه امپراتوری آنان شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که مهمترین علل شکل‌گیری نهاد اتابکی در دوره سلجوقیان: تثبیت اوضاع ایالات و آرام کردن اوضاع آن، جلوگیری از شورش شاهزادگان و مقابله با مهاجمان خارجی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: نهاد اتابکی، سلجوقیان، شاهزادگان سلجوقی.

* دانشجوی دکتری، هیئت علمی، مشاوره، علوم تربیتی، دانشگاه حکیم سبزواری، مدیر انجمن علمی

مدرس‌ان آموزش خانواده شهرستان سبزوار. (Zarmin90@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری، هیئت علمی، تاریخ، دانشگاه حکیم سبزواری. (Shoja.majid@yahoo.com)

*** دانشجوی دکتری، هیئت علمی، تاریخ، دانشگاه حکیم سبزواری.

(ALI_Amini2169@yahoo.com)

تحلیل سیاست‌نامه‌ی خواجه نظام‌الملک طوسی با تکیه بر اندیشه ایرانشهری

جعفر آقازاده*

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که سیرالملوک خواجه نظام‌الملک چه جایگاهی در بازیابی اندیشه سیاسی ایرانشهری در دوران اسلامی دارد؟ خواجه نظام‌الملک را می‌توان بزرگترین نماینده سیاست‌نامه‌نویسی در دوران اسلامی نامید. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی، پس از نقد و تحلیل داده‌های تاریخی به نتیجه‌گیری پرداخته است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد که خواجه نظام‌الملک با تحریر سیاست‌نامه دریافتی از سنت اندیشه سیاسی ایرانشهری، نظریه سلطنت مطلقه و نظام سیاسی متمرکزی را تدوین نمود که نزدیک به هزارسال، یعنی تا مشروطیت، شالوده هرگونه نظریه حکومت در ایران گردید. سیاست‌نامه دو دوره اندیشه سیاسی در ایران را به هم پیوند می‌دهد، از این حیث سیاست‌نامه به الگویی بدل شد، که تقریباً همه سیاست‌نامه‌نویسان بعدی روش و اندیشه او را سرلوحه کار خویش قرار دادند.

واژه‌های کلیدی: خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، حکومت سلجوقی، اندیشه ایرانشهری، شاهنشاه.

تاثیر ورود عشایر گُرد شبانکاره بر اوضاع اجتماعی فارس در دوره سلجوقیان

زهرة ابراهیمی*

در اکثر مناطق جنوب فارس عنصر اصلی در خارج از حوزه شهرها که غالباً در نحوه توزیع جمعیت تاثیر قابل ملاحظه‌ای داشت وجود عشایر شبانکاره بود که زندگی چادرنشین داشته و پیشه آن‌ها دام‌پروری و غارتگری بود. در بسیاری از مواقع روسای شبانکاره در برابر خدمات لشکری که برای سلجوقیان انجام می‌دادند، برخی شهرها را به عنوان اقطاع دریافت می‌داشتند و همین امر در یکجانشین شدن اقوام شبانکاره تاثیر بسزایی داشت، ورود عشایر شبانکاره به منطقه فارس و در تعامل قرار گرفتن این اقوام با مردم یکجانشین، درگیری‌هایی را در برداشت و با گذشت زمان و آشنا شدن این اقوام با فرهنگ ساکنان این مناطق، تطبیق نسبی با محیط ایجاد شد ولی تنش‌های میان این اقوام تا زمان سقوط شبانکاره‌ها ادامه یافت. لذا در این مقاله، با استفاده از منابع دسته اول، تعداد طوایف شبانکاره و چگونگی راه‌یابی آن‌ها به ایالت فارس و آثار مثبت و منفی حضور شبانکاره‌ها در این مناطق در فاصله سده‌های پنجم تا هشتم قمری مورد بررسی قرار خواهد گرفت. سوالاتی که مطرح می‌شود این است که:

۱. حکومت اقوام شبانکاره بر فارس چه تاثیری بر اوضاع اجتماعی این منطقه داشت؟
۲. روابط قدرت میان ملوک شبانکاره و دیگر حکام محلی و منطقه‌ای بر چه اساسی استوار بوده است؟ در پاسخ به این پرسش‌ها این فرضیات مطرح می‌شود که ۱- با توجه به سبک زندگی شبانکاره‌ها که کوچ‌نشینی و غارت‌گری بود نحوه حکومتشان و همچنین نحوه تعامل آنها با مردم این مناطق متفاوت‌تر از حکومت‌های محلی دیگر بود.

* مدرس دانشگاه بین‌المللی واحد عسلویه و کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی.

۲- برآمدن و حضور کردهای شبانکاره در مناسبات قدرت عصر سلجوقی ناشی از ساخت قبیله‌ای پراکنده و ناهمگن اجتماعی و سیاسی جامعه ایران بوده است. شبانکاره‌ها که در ابتدا به صورت طوایف پراکنده در فارس حضور داشتند توانستند در یک فرصت سیاسی ایجاد شده دست به تشکیل حکومت بزنند که همین امر زمینه استقلال برخی قسمت‌های جنوب ایران از حکومت مرکزی را در پی داشت.

واژه‌های کلیدی: کُرد، شبانکاره، فارس، سلجوقیان، ایج، یکجانشینان.

بررسی و تبیین وضعیت شیعیان امامیه و اسماعیلیه در دوره سلجوقیان

زهرا اسکندری فرد*

پژوهش حاضر به ارزیابی و مقایسه وضعیت شیعیان دوازده امامی و اسماعیلی در دوران سلجوقی در ایران می‌پردازد. شیعیان امامیه جهت حفظ خود و کاستن از فشار گروه‌های اهل سنت دست به اقداماتی زدند که در چند محور کلی بدین شکل قابل بررسی است: ۱- نفوذ در ساختار قدرت و بدست آوردن پست‌های کلیدی حکومت وقت، جهت جلوگیری و کاستن از فشارهای سیاسی ۲- همراهی با فرق اهل سنت در مخالفت با اسماعیلیان ۳- تقیه در شرایط سختی و فشار ۴- تلاش در وارد نشدن در منازعات فرقه‌ای و عدم مقابله به مثل در شرایط حساس ۵- تبلیغ و نشر مکتب امامیه و جلب پیروان بیشتر، اما اسماعیلیان واکنش شدیدی علیه وضعیت حاکم بر جامعه اسلامی نشان دادند. آنها با اتخاذ سیاست‌های تند در دو عرصه نظامی و فرهنگی فعالانه ظاهر شدند و با برداشتن سلاح و تبلیغ مرام و مسلک خود به مقابله به مثل با سایر گروه‌های اهل سنت پرداختند.

واژه‌های کلیدی: اوضاع مذهبی، شیعیان، شافعی، حنفی، اسماعیلیان، شیعه امامیه.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی و کارشناس اداره شناسایی و فراهم‌آوری اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی. (Z.e_ eskandari@yahoo.com)

نقش اقلیت‌های دینی در تجارت سلجوقیان

آوات ابراهیمی،* محمدرضا زاده صفری**

سرزمین ایران در طول تاریخ به دلیل قرار گرفتن بر سر راه شاهراه‌های اقتصادی و فرهنگی شرق و غرب همواره نقش دولتی واسطه‌ای را بازی می‌کرد. این روند در طول تاریخ ایران به وسیله عمال حکومتی و اقلیت‌های دینی صورت می‌گرفت. این اقلیت‌ها در عصر سلجوقیان همانند دوره‌های قبل، آنچنان که رویه‌شان بود به امور اقتصادی و تجارت اشتغال داشتند. در زمینه تجارت میان حکومت‌های متضاد و معارض منطقه نقش واسطه‌ای را بازی می‌کردند، و از یک سو به تجارت سلجوقیان با فاطمیان پرداخته؛ از سوی دیگر به مبادله کالا میان سرزمین‌های اسلامی به شرق دور و اروپا اشتغال داشتند و در عین حال در داخل سرزمین‌های تحت سلطه سلجوقیان تجارت با اسماعیلیان را اداره می‌کردند. در این پژوهش سعی بر آن است چگونگی تجارت نسبتاً بدون مخاطره در سرزمین‌های اسلامی، بویژه قلمرو تحت نفوذ اسماعیلیان را بیان کرده و همچنین جایگاه تجارتي آنها، در آن دوره را مورد توصیف و تحلیل قرار داد. شواهد حاکی از آن است که دلیل موفقیت تجاری اقلیت‌های مذهبی جدا از سابقه و مهارت در این زمینه، غمض‌العین اسماعیلیان در قلمرو تحت حاکمیتشان به دلیل تامین منافع مالی بوده است.

واژه‌های کلیدی: یهودیان، سلجوقیان، تجارت، اسماعیلیان

* دانشجوی دکتری ایران‌شناسی دانشگاه شهید بهشتی. (avatebrahimi@yahoo.com)

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید بهشتی.

(rezasafari1362@gmail.com)

دولت به مثابه تصاحب

(ارزیابی جامعه‌شناسی تاریخی ماهیت و عملکرد دولت در عصر خواجه نظام الملک)

محمدامیر احمدزاده*

نظریه‌های متعدد از منظر جامعه‌شناختی به تحلیل ماهیت دولت پرداخته‌اند اما با رویکردی تاریخی می‌توان به ارایه این نظریه بر اساس شواهد تاریخی پرداخت که ماهیت دولت در دوره سلجوقیان بخصوص در عصر نظام‌الملک که این وزیر اندیشمند - دیوان سالار ایرانی قائل به تمرکز قدرت بود بیشتر ماهیتی مالک الرقابی و صاحب امور بوده است. در این نوشتار بر اساس روش جامعه‌شناسی ماهیت قدرت بر آنیم تا بر اساس این باور که وجه غالب ماهیت و عملکرد دولت که از آن دولت به مثابه تصاحب امور ساخته به صورت‌بندی گزاره‌های تاریخی تاییدکننده نظریه فوق بپردازیم. دستاورد ترکیب این رویکرد نظری و روش جامعه‌شناختی با مراجعه به گزاره‌های تاریخی دولت در عصر خواجه نظام‌الملک از راه‌های مختلف به اثبات نظریه منجر خواهد شد چرا که سلجوقیان در آغاز راه حکمرانی خود را با شمشیر و تغلب بر ایران هموار کردند و خود منشایی غیرایرانی داشتند و در ادامه‌ی تصاحب سرزمینی به‌رغم به کارگرفتن دیوان‌سالاران ایرانی همواره این گروه نخبگان اداری جان خود را در نزاع قدرت از دست دادند. خود دیوانسالاران ایرانی هم در اثر ناامنی مشاغل بر توسعه تصاحب دولت بر امور افزودند و حاکمیت فرزندان خواجه نظام‌الملک در ایالات پراهمیت ایران در این راستا قابل تفسیر است. از سوی دیگر، از نظر اقتصادی حاکمان سلجوقی همچون هر گروه غالب غیرایرانی ضمن تصاحب تمام منابع قدرت و ثروت، چیدمان پیشین و شکل یافته طبقات و گروه‌های اجتماعی ایران را بر هم زده و با ایجاد یک ساختار قدرت اقتصادی و توزیع اراضی بر اساس میزان نزدیکی به حاکم بر بی‌ثباتی مالکیت نظام ارضی در ایران دامن زدند و با اعمال شیوه اقتصاد قبایلی و

* عضو هیئت علمی پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

توسعه‌الگوی زمینداری اقطاعی مانع از انباشت سرمایه و گردش آن با هدف ورود به بورژوازی شدند. در نتیجه، علیرغم تمام تحولات عظیم در این مقطع پراهمیت تاریخی اما این تحولات صرفاً در درون یک دایره بسته رخ داد که دولت صاحب امور آنرا کنترل می‌کرد و راه فراتر از آن برای ورود به مرحله بورژوازی پیدا نکرد. بدین ترتیب، پارادایم دولت به مثابه تصاحب بر امور مختلف از طریق تعمیم نظام ارباب - رعیتی در عرصه‌های گوناگون اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، اعمال نظام سنتی مالیات‌بندی و ایجاد طبقه‌بندی مجدد اقتصادی - اجتماعی همواره بازتولید می‌شد.

واژه‌های کلیدی: جامعه‌شناسی تاریخی، دولت به مثابه تصاحب، نظام زمینداری، قدرت سیاسی، عصر خواجه نظام‌الملک.

نقش باورهای جامعه در شکل یابی مقابر سلجوقی (مطالعه موردی مقبره‌ی دارالبطیخ اصفهان)

خسرو احمدی خویی،* شیما پورمومنی**

یکی از کهن‌ترین بناهایی که در طول تاریخ حیات بشری در سراسر جهان شناخته شده و همه فرهنگ‌ها در تمامی دوران‌های تمدن بشری به گونه‌ای از وجود آن بهره‌مند می‌شوند مقابر می‌باشند. معمولاً در هر دوره‌ای ساخت مقابر ارتباط مستقیمی با موقعیت اجتماعی، سیاسی و وضعیت اقتصادی متوفی داشته است. افراد عادی از مقابر ساده، و افراد مطرح جامعه از مقابر شاخص‌تری برخوردار بوده‌اند، اما نمی‌توان از نقش اعتقادهای حاکم بر جامعه در شکل‌یابی مقابر نیز غافل شد بطوری‌که مورفولوژی مقابر راهی همگام با آئین‌ها و باورهای جامعه پیموده است. دستورالعمل‌های اسلام و فرقه‌ای شدن آن تغییراتی را در اعتقادات و هنرها موجب شد که این دگرگونی‌ها، فرهنگ‌ها را نیز تحت تاثیر قرار داد و در نهایت در تدفین هم تغییراتی ایجاد کرد. یکی از این مقابر که در چند دهه یا حتی یک سده‌ی گذشته به آن توجه نشده است، در محلات شمال شرقی اصفهان مابین احمدآباد و جوباره، معروف به «دارالبطیخ» قرار دارد. در برخی منابع این مقبره را متعلق به حسن بن علی بن اسحاق بن عباس مشهور به خواجه نظام‌الملک می‌دانند. شخصیتی به این بزرگی که خدمات سیاسی و فرهنگی وی به فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی ویژگی‌های او را ممتاز می‌سازد و در غالب بلاد اسلام به ساخت مساجد و مدارس اقدام کرده، مکان دفنش در گوشه‌ای از مقبره‌ای کوچک واقع شده است. در حالی که بیشتر منابع، عقاید شیعی مذهبان را مهمترین دلیل ساخت بقاع ذکر کرده‌اند، اما خواجه نظام‌الملک به‌رغم مشهور

* دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان.

(kh. ahmadi7@yahoo.Com)

** دانشجوی کارشناسی باستان‌شناسی دانشگاه تهران. (shpourmomeni@yahoo.com)

بودن به داشتن روابط خصمانه با شیعیان و تعصب بودن به مذهب شافعی، دارای مقبره‌ای هر چند محقر است. این پژوهش براساس استفاده از استدلال‌ات توصیفی و تطبیقی از نوع پژوهش‌های تحلیلی می‌باشد. در این تحقیق سعی بر این است تا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی و با استناد به ساخت مقابر عرفای سنی چون شیخ احمد جام در تربت جام، بقعه بایزید بسطامی در بسطام و احمد بن محمد بن حنبل سر فرقه اهل سنت حنبلیه‌ی بغداد، به نقش و تاثیر باورهای جامعه، مذهب و همچنین جایگاه دستورالعمل‌های اسلامی در ساخت مقابر، از جمله مقبره دارالبطیخ اصفهان، پرداخته شود.

واژه‌های کلیدی: سلجوقی، مقابر، آئین و باورهای جامعه، دارالبطیخ، اصفهان، خواجه نظام‌الملک.

«از ایوان تا دیوان» دوره سلجوقی، بازتولید دوران ساسانی

سید سعید احمدی زاویه، *مهران گلستان**

تاریخ ایران دوره سلجوقی را می‌توان عصر احیاء یا بازتولید ایران باستان - به خصوص امپراتوری ساسانی - دانست. در این پژوهش مقایسه ساختمان‌هایی از ریشه خالص ایرانی مانند کاخ فیروزآباد و نیز مسجد جامع اصفهان، این نکته را آشکار می‌سازد که در این ابنیه با نظامی ترکیبی مواجهیم. نظامی متشکل از ایوان‌ها و گنبدهایی بر قاعده مربع، و چهارطاقی‌ها، که در همه آنها تفاوت بیشتر در منظره و لباس است که اسلام بر ساختمان‌های ساسانی پوشانده و تلاش کرده است تا مفهومی به آنها بدهد که معماری ایرانی نسبت به قبل متمایزتر گردد. پرسش اصلی این پژوهش متکی بر این است که: بهره‌گیری سلاجقه از نظام ساختاری معماری ساسانی مبتنی بر چه دلایلی بوده است؟ این پژوهش با بهره‌گیری از روش کیفی دلفی Delphi و با استفاده از ابزارهای کتابخانه‌ای - اسنادی انجام پذیرفته و نتایج حاصل آن بدین قرار مطرح می‌شود: الف: به واسطه هماهنگی و همبستگی نظام حکومتی ساسانی با زیرساخت‌های فرهنگی و آرمان‌های توسعه‌ای ایران و قوت و درستی‌ای که در این شبکه ارتباطی وجود داشته، سلاجقه با درک صحیح آن تلاش خود را معطوف به بازنمایش همان نظام نمودند. ب: سلاجقه رویکرد توسعه‌ای خود را بر تجارب و مطالعات نظری نظام ساسانی قرار داده و با بهره‌گیری از تحولات دینی، اقتصادی و اجتماعی عهد خود ضمن احیاء ساختار ساسانی به عنوان الگویی کارآمد، پوسته و محتوای اسلامی را به آن الگوی اولیه افزوده شد.

واژه‌های کلیدی: دیوان سالاری، معماری، دوره ساسانی، سلجوقی، اندیشه ایرانی‌شهری.

* دانشیار دانشگاه هنر. (ssazavieh@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری دانشگاه هنر. (golestan_mehran@yahoo.com)

عین‌القضات همدانی و اتهام باطنی‌گری در عصر سلجوقیان

رضا اسدیپور،* روشنگ جهانی**

عبدالله بن محمد میانجی همدانی ملقب به عین‌القضات از عرفای قرن ششم و هم‌زمان با سلطان محمود و سلطان سنجر، بود. وی به رفتار صاحبان منصب در زمان خود انتقاد داشته و بی‌پروا خطر می‌کرده است. چنین رفتاری در زمانه پر آشوب او که زمانه‌ای سراسر ملتهب از رقابت سیاسی بود، او را آماج دشمنی مردان خطرناک سیاست می‌کرد. از سویی دشمنی خونین سلجوقیان با اسماعیلیان که ایشان را باطنیه و یا تعلیمیه نیز می‌خواندند، فضایی را ایجاد می‌کرد که برای از میان برداشتن مخالفان به راحتی به آنها اتهام باطنی‌گری می‌زدند. عین‌القضات همدانی نیز از جمله کسانی است که طعمه این حریق گردیده است. او که مهمترین دستاویز اتهاماتش کتابی است به نام زبده الحقایق که آرای عرفانی و کلامی وی را باز می‌تاباند، علاوه بر اتهام باطنی‌گری، متهم به ادعای نبوت، ادعای خدایی و الحاد نیز بوده است. وی در برابر این دسیسه و بی‌عدالتی بی‌کار ننشست و پیش از مرگ در زندان کوشید تا در رساله‌ای که شکوی الغریب نام دارد، بی‌اساس بودن اتهامات وارده را روشن کرده و از خود سلب اتهام نماید. در این نوشتار کوشیده‌ایم، ضمن بررسی اتهام باطنی‌گری عین‌القضات همدانی به حقایق درباره شخصیت و کنش وی دست یابیم.

واژه‌های کلیدی: عین‌القضات، سلجوقیان، باطنیه، تعلیمیه، زبده‌ی الحقایق، شکوی الغریب.

* دکترای عرفان اسلامی و استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائم‌شهر. (asadpour110@gmail.Com)

** کارشناس ارشد ادیان و عرفان تطبیقی و مدرس دانشگاه مازندران. (kalame1978@gmail.com)

جایگاه صاحب‌منصبان نظامی شهری در ساختار نظامی - اجتماعی جامعه عصر سلجوقی

بهزاد اصغری*

در تقسیم‌بندی ارائه‌شده از امرای نظامی عصر سلجوقی بر سه دسته امرای درباری، امرای اقطاع‌دار و امرای سرگردان تاکید شده است. در حالی که گروه دیگری از امرای نظامی نادیده گرفته می‌شود. این گروه از امرای به دلیل ارتباط مستقیم با بدنه جامعه و لایه‌های گوناگون اجتماعی و با توجه به کارکرد سیاسی - اجتماعی‌شان در جامعه شهری عصر سلجوقی اهمیت دارند. مناصب شهری چون شحنة و حسبه که این امرای عهده‌دار آن بوده‌اند، علاوه بر کارکرد اجتماعی، در ساختار سیاسی و نظامی نیز موثر بوده است. از این رو چنین می‌توان در نظر گرفت که مناصب شهری به دلیل موقعیتی دوگانه در دو سطح مختلف اجتماع و قدرت در جامعه عصر سلجوقی پایگاه واسطه‌ای برای نظامیان جهت حفظ قدرت سیاسی، نظامی و اجتماعی بود. به همین منظور جهت بررسی این گروه از امرای در ساختار حکومت و جامعه عصر سلجوقی می‌بایست از روش تحلیل ساختاری استفاده کرد. با توجه به بررسی جایگاه و عملکرد دوگانه این گروه از امرای نظامی می‌توان نتیجه گرفت که در ساختار جامعه عصر سلجوقی، صاحب‌منصبان نظامی شهری با توجه به داشتن جنبه‌هایی از قدرت در بافت سیاسی و نظامی و ارتباط اجتماعی با لایه‌های اجتماعی جامعه و نمایندگی هر دو طیف حکومت‌کننده و حکومت‌شونده، از جایگاه دوگانه در جامعه آن عصر برخوردار بودند و براساس آن موقعیت بینابین در ساختار سیاسی و اجتماعی داشتند که بر جهت‌گیری‌ها و علقه‌هایی آن‌ها تاثیر می‌گذاشت.

واژه‌های کلیدی: امرای نظامی، سلجوقیان، مناصب شهری، ساختار اجتماعی و نظامی.

* دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه خوارزمی، کارشناس پژوهشی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (Asghari63@gmail.Com)

بررسی پیامدهای اجتماعی کشمکش‌های درونی امرا و شاهزادگان سلجوقی بر اوضاع شهرهای جبال

فریدون الهیاری،* زهره قدیری**

منطقه جبال از زمان مرگ ملکشاه، میدان کشمکش و منازعات شاهزادگان سلجوقی بود که در پی سستی بنیان فرمانروایی سلجوقیان دامنه رقابت‌ها میان اتابکان و غلامان درباری و امرای نظامی گسترش یافت. در این دوره پر آشوب شهرها غالباً دست به دست می‌گشت و هر بار به نوعی به باد تاراج می‌رفت. اختلافات شدید سلاطین و شاهزادگان و امرای سلجوقی، ضعف قدرت حکومت مرکزی و غلبه غلامان و اتابکان را در پی داشت. چنین شرایطی شیرازه امور را از هم گسیخت، بی‌تردید این اوضاع ناگواری‌های بسیاری را در حیات اجتماعی مردم در پی داشت. از این روی جبال به عنوان یکی از کانون‌های بی‌ثباتی با آشفتگی بسیاری روبرو بود.

این مقاله با چنین رویکردی به روش توصیفی و تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه‌ای به بررسی پیامدهای کشمکش‌های داخلی امرا و شاهزادگان سلجوقی در منطقه جبال می‌پردازد.

واژه‌های کلیدی: جبال، سلاجقه عراق، منازعات داخلی، وضعیت اجتماعی.

* دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان. (f. allahyari@ltr.ui.ac.ir)

** دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران دانشگاه اصفهان. (zghadiri20@yahoo.Com)

کارکرد علم انساب در تبیین حیات اجتماعی طالبیان عهد سلجوقی

محمدحسن الهی‌زاده،* راضیه سیروسی**

با روی کار آمدن عباسیان و تاکید آنان بر انتسابشان به رسول خدا(ص)، بنی‌هاشم (عباسیان و علویان) تحت عنوان سادات، مورد توجه خلافت قرار گرفتند و بر جایگاه اجتماعی و مذهبی آنان افزوده شد و نهاد نقابت جهت رسیدگی به امور آنان ایجاد گردید طی قرون چهارم و پنجم بویژه عهد سلجوقی جایگاه اجتماعی سادات بالاخص طالبیان بهتر شد و علم انساب طالبیان رو به پیشرفت نهاد و نسابه‌های بسیاری که بیشتر علوی تبار بودند دست به تالیف کتب نسب‌شناسی زدند. در این دوره، بیش از ده‌ها عنوان کتاب در علم انساب آل ابی‌طالب نوشته شده، که هنوز به طور جدی مورد تحقیق تاریخی قرار نگرفته است. سؤال اصلی که در این پژوهش دنبال می‌شود، به شرح زیر است: نقش علم انساب در حیات اجتماعی طالبیان دوره سلجوقی چه بود؟

در پاسخ به سؤال فوق، این فرضیه مطرح است که به سبب جایگاه و اهمیت سادات طالبی در عصر سلجوقی، نسابه‌ها با تألیفات متعدد و مصاحبه با علویان، نقش بسزایی در تعیین دقیق نسب افراد، مصون ماندن شجره طالبیان از انحراف و بهبود حیات اجتماعی آنها داشتند. در این پژوهش با رویکردی توصیفی - تحلیلی پس از تبیین جایگاه طالبیان در عصر سلجوقی، آثار نسب‌شناسانه‌ی این دوره مورد بررسی قرار گرفته و ارتباط نسب‌شناسان و علم نسب‌شناسی با حیات اجتماعی طالبیان تبیین گردیده است.

واژه‌های کلیدی: علم انساب، سادات، طالبیان، عهد سلجوقی، حیات اجتماعی.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه بیرجند. (helahizadeh@birjand.ac.ir)

** کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی. (sirousirazi@yahoo.com)

ساختار و کارکرد دیوان اشراف در دوره سلجوقیان

شمس‌الدین امرایی*

پژوهش حاضر ساختار و کارکرد دیوان اشراف در دوره سلجوقیان را بررسی می‌کند تا کارکردهای مثبت و منفی دیوان اشراف را مورد بازبینی قرار دهد. در این تحقیق درصدد بررسی این مسئله هستیم که پی بردن به سیاست‌های مالیاتی، بازرسی، رسیدگی و اطلاع یافتن از آنها از چه طریقی حاصل می‌شد و چگونه می‌بایست مشرف از آنها آگاهی پیدا می‌کرد تا روند کلی و مثبتی را در امورات مالی و مالیاتی را با توجه به شرایط موجود به اطلاع دیوان اعلی برساند.

یافته‌های پژوهش مشخص می‌کند که دیوان اشراف در تصمیم‌گیری‌ها و در مهار و کنترل نواب تحت اختیارش نقش تعیین‌کننده ایفا کند، و به مرور با متن جامعه ارتباط تنگاتنگی پیدا کند، البته این دگرگونی و تحول از طریق تعامل با مقامات عامل و ناظر بر دیوانسالاران شکل گرفت، چرا که این دیوان به عنوان نماینده دیوان اعلی مسئول رسیدگی و بازرسی امورات مالی و مالیاتی بود، و از این طریق توانست ارتباط منسجمی با زیر دستان خود به دست آورد، اما در برخی نواحی به دلیل گزارش غلط به مشرف‌الممالک چالش‌های بزرگی در تصمیم‌گیری‌ها به وجود می‌آمد. البته این دیوان توانست به صورت مستقیم و غیر مستقیم نظارت درون شهری و درون طایفه‌ای را در دیگر توابع تحت نظارتش، در اختیار خود دریاورد.

واژه‌های کلیدی: دیوان اشراف، سلجوقیان، تشکیلات دیوانی، مشرف‌الممالک، مالیات.

دیالکتیک تاریخ و ادبیات با تکیه بر بازتاب حکومت سلجوقیان در «مکتوبات» مولانا

لیلا امیرخانی*

نگارنده در نوشتار حاضر در پی پاسخ این پرسش است که آیا میان اثر ادبی و تاریخ به عنوان دو پدیده اجتماعی، دیالکتیک برقرار است. از آنجا که خوانش آثار ادبی رهیافتی معرفت شناسانه به ساختار تاریخی - اجتماعی محسوب می‌شود، این نوشتار به شیوه کتابخانه‌ای و البته توصیفی - تحلیلی و با رویکرد نقد جامعه شناختی تهیه شده است. در این شاخه، اجتماع نه تنها عنصر مادی صرف تلقی نمی‌شود بلکه بستری برای آفرینش اثر ادبی به شمار می‌آید. بر این اساس با خوانش «مکتوبات» مولانا جلال‌الدین محمد بلخی ملاحظه می‌شود که در این اثر پرده‌هایی از تاریخ سلجوقیان به شیوه‌ای غیر از اسناد تاریخی صرف روایت شده است.

واژه‌های کلیدی: تاریخ، ادبیات، سلجوقیان، مکتوبات، مولانا.

مقایسه تطبیقی نقش مایه‌های تزئینی بکار رفته در فلز کاری با گچبری دوره سلجوقی

فرزانه انعامی،* تقی دوامی**

هدف پژوهش حاضر آشکار شدن رابطه‌ی موجود بین هنر گچ بری و هنر فلز کاری در دوره سلجوقی و تشابه یا تفاوت‌های موجود در نقوش هندسی به کار رفته در این دوره می‌باشد. در این تحقیق سعی بر آن بوده که با مقایسه نقوش تزئینی بکار رفته در این دو هنر، مشابهت‌ها و یا مغایرت‌های نقوش بکار رفته و همچنین تفاوت الگوهای هندسی در تزئینات گچ بری و کارهای فلزی پرداخته شود.

پرسش‌هایی که این پژوهش در پی پاسخ به آن است: آیا نقش‌مایه‌های هندسی کاربردی در فلزکاری عمدتاً همان نقش‌مایه‌های هندسی گچ بری می‌باشد؟ آیا نقوش هندسی از گچ‌بری بر روی فلز کاری اقتباس شده است یا از فلز کاری بر روی گچ بری؟ فرض پژوهش بر این مدعا است که: ریشه نقوش مایه‌های فلز کاری و گچ بری در دوره سلجوقیان عمدتاً مشترک هستند. نقوش هندسی مورد استفاده فلزکاران دوره سلجوقی اقتباس از معماران این دوره بوده است. از نتایج پژوهش می‌توان چنین بیان کرد که هنر معماری تاثیرگذار بر هنر فلزکاری بوده چرا که معماری از قواعد ریاضی و هندسه استفاده کرده تا به ترکیب‌بندی مناسب دست پیدا کند و هنرمند فلزکار از هندسه بصری مورد استفاده در بنا برای ترکیب‌بندی بر روی فلز کمک گرفته است. همچنین هنرمندان این دو رشته تحت تاثیر چه چیزی به چنین نقوش مایه‌های مشترکی دست پیدا کردند.

واژه‌های کلیدی: نقش مایه‌های تزئینی، فلزکاری، گچبری، دوره سلجوقی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (enaami38@yahoo.com)

** دانشجوی کارشناسی ارشد هنر اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (davami3242@yahoo.com)

تحلیل آماری شناسایی نوع و پراکندگی موقوفه‌ها در دوره سلجوقی

احسان اولادقبادی،* نیره دلیر**

این پژوهش به شناسایی موقوفه‌های ایران در دوره سلجوقی می‌پردازد و تلاش می‌کند با تهیه لیستی تفصیلی از این موقوفه‌ها به پراکندگی جغرافیایی این موقوفات در حکومت سلجوقی دست یابد. اساس کار در این پژوهش بر مبنای جمع‌آوری داده‌ها با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تحلیل آنها با روش کمی و توصیفی می‌باشد. در روش توصیفی، موقوفه‌ها در دوره مورد نظر از خلال منابع شناسایی و در روش کمی اطلاعات بدست آمده با تحلیل آماری طبقه‌بندی گردیده است. نتایج پژوهش در قالب جداول ارائه شده، نشان‌دهنده ترتیب زمانی و جدول پراکندگی جغرافیایی و موضوعی موقوفه‌ها در دوره سلجوقی است. دستاورد این پژوهش مشخص می‌کند: اکثر موقوفه‌ها از نوع مدرسه، و تمرکز موقوفه‌ها در مرکز و جنوب شرقی امپراطوری سلجوقی بوده است.

واژه‌های کلیدی: موقوفه، واقف، سلجوقیان، مدرسه، مسجد، پراکندگی جغرافیایی.

* کارشناسی ارشد پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (ehsan64mail@yahoo.com)

** استادیار پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (dalirnh@yahoo.com)

هزار سال حضور سلجوقیان در کرمان

حسن باستانی‌راد*

از دهه‌ی ۴۳۰ قمری که قاورد حکومت سلاجقه‌ی کرمان را بنیاد گذاشت، تا امروز ایلات و عشایر تُرک‌زبان در بخش‌های جنوبی کرمان حضوری مستمر داشته و به‌ویژه در بیلاق‌های بافت و سیرجان و قشلاق‌های جنوب کرمان و شمال هرمزگان کوچ‌روی دارند و در پیوند با ایلات لُر، عرب و افشار در منطقه هستند. امروز شمار قابل توجهی از ایل‌نشینان تُرک‌زبان در کرمان، نام‌های خانوادگی سلجوقی، سلاجقه، افشار، انکلو، ارشلو، بُچاقچی و دیگر شناسه‌های مرتبط با آن ایلات را دارند. برخورداری از نام‌هایی در پیوند با سلجوقی قابل تأمل است. بسیاری از آنان در بخش‌هایی چون اقطاع و صوغان زندگی می‌کنند که پیشینه و واژه‌شناسی تاریخی این گونه جای‌نام‌ها نیز شایان توجه است. نگارنده بر آن است تا به تبارشناسی تاریخی بازماندگان سلجوقی در جنوب کرمان به ویژه در مناطقی مانند اقطاع، صوغان، ارزوئیه، شاه‌ماران، خَبر و روستاهای پیرامون آن مناطق بپردازد. برای این منظور کوشش شده است تا ضمن بررسی تاریخ‌نوشته‌های دوره‌ی سلجوقی، بر پایه‌ی تحقیقات میدانی و با رویکرد قوم‌شناسی تاریخی، خاستگاه سلاجقه‌ی امروزی کرمان بررسی شود. تاریخ سلاجقه‌ی کرمان نشان می‌دهد که آنان در تأثیر و تأثر دو سویه در این ولایت به سر برده‌اند و شیوه‌ی زندگی آنان در وضعیت امروزی که توأم با تأثیرپذیری از مؤلفه‌های فرهنگی هویت ملی، در ضمن پاسداشت سنن کهن ایلی خود می‌باشد، گواه این مدعا است.

واژه‌های کلیدی: قوم‌شناسی تاریخی، سلاجقه، ایل‌نشین، اقطاع کرمان.

بررسی سیر تحول نظام اقطاع داری و تاثیر آن بر اقتصاد دوره سلجوقی (از آغاز حکومت سلجوقیان تا پایان دوره ملک شاه ۵۹۰-۴۳۲ ه.ق)

پیمان باقری، * سید احمد عقیلی *

سلاطین سلجوقی برای پیشبرد کار خود و وصول هرچه بهتر مالیات‌ها به شیوه نظام اقطاع داری روی آوردند. نظام اقطاع داری در این دوره با فراز و فرودهای بسیاری روبه‌رو بوده، که در این پژوهش سعی بر آن است به سوالات زیر پاسخ دهیم ۱. تاثیر تاسیس دولت سلجوقی در توسعه واگذاری زمین‌های اقطاعی چه بوده است؟ ۲. واگذاری زمین‌های اقطاعی چه سهمی در رونق اقتصادی دولت سلجوقی داشته‌اند؟ به نظر می‌رسد تاسیس سلسله سلجوقی در توسعه واگذاری زمین‌های اقطاعی نقش قابل توجهی داشته و به ظاهر واگذاری اقطاعات سبب رونق اقتصادی این دوره تاریخی شده است. این مقاله بر آن است به سوالات فوق با روش تحقیق توصیفی، تحلیلی و با استفاده از گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای، فیش‌برداری پاسخ دهد. با توجه به مطالعات انجام شده، مشخص می‌شود که نظام اقطاع داری در این دوران - عصر سلجوقیان تا پایان حکومت ملک شاه سلجوقی - سبب رونق و پیشرفت اقتصادی شده و نیز واگذاری زمین‌های اقطاع در قالب‌های جدید وقفی و سلطانی در این دوره اضافه شده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، اقتصاد، اقطاع، ملک شاه، زمین‌داری.

* کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی. (peymanbagheri117@gmail.Com)

** استادیار دانشگاه سیستان و بلوچستان. (seyedahmad.aghili@yahoo.com)

وضعیت و تحولات نهاد حسبه در عصر سلجوقی

سجاد برزگر،* علی منوچهری**

حسبه در آغاز از متن آموزه‌های اسلامی جوشید و همراه با گسترش اسلام در سرزمین‌های مختلف، در ردیف ارکان بنیادی حکومت درآمد. نهاد یا سازمان حسبه، یکی از نهادهای کوچک اداری ایران در قرون نخستین اسلامی است و «محتسب» به عنوان یکی از مأموران جزء کشور، در رأس این نظام اداری قرار داشت. این صاحب منصب در عصر سلجوقی علاوه بر مسئولیت اجرای امر به معروف و نهی از منکر و پاسداشت هنجارهای اخلاقی و شعائر دینی در جوامع اسلامی، وظیفه‌ی حساسی نیز در عرصه‌ی اقتصادی شهرها بر عهده داشت. و آن رسیدگی و نظارت بر بازارها، خرید و فروخت‌ها و اصناف بود. این نهاد، ساده و بی‌پیرایه آغاز شد و در گذر زمان؛ به ویژه مقارن با دوره‌ی سلجوقیان دایره‌ی وظایف و مسئولیت‌های آن گسترش یافت. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که اگرچه به طور نظری بر اساس آموزه‌های اسلامی و با توجه به وظیفه‌ی محتسب؛ اصرار بر واگذاری این منصب به فقیهان و روحانیون بود، اما در عمل این اتفاق کمتر حادث می‌شد و این طور به نظر می‌رسد که به طور طبیعی و عادی کسانی محتسب می‌شدند که شغل مذهبی نداشتند. و در میدان عمل نیز رئیس حسبه بیشتر به نظارت بر بازار مشغول بود و وظایف مذهبی بیشتر بر عهده‌ی مقام‌های هم‌عرض او گذاشته شده بود.

واژه‌های کلیدی: حسبه، نهاد حسبه، محتسب، دیوان محتسب، دیوان احتساب، سلجوقیان.

* دانشجوی دکتری تاریخ، دانشگاه تبریز. (نویسنده‌ی مسئول) (Sajad_Barzegar64@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تبریز و کارشناس اسناد کتابخانه ملی ملک.

(alimanoochehri77@yahoo.Com)

بررسی اعتقادات و باورهای سلجوقیان با تکیه بر طرح سفالینه‌های منقوش

مرضیه بصیرت*

عصر سلجوقیان، یکی از دوره‌های بسیار مهم در تاریخ هنر ایران - دوره اسلامی - می‌باشد. در این برهه‌ی زمانی فن سفالگری به نهایت اعتلا و شکوفایی خود رسید. سفالگران این عصر در شهرهای مختلف با استفاده از شیوه‌ها و تکنیک‌های جدید طرز تفکر، نوع پوشاک، باورها و اعتقادات مذهبی؛ اجتماعی و فرهنگی مردم و... را به روی سطح سفال به تصویر می‌کشیدند. هدف از انجام این پژوهش: مطالعه و بررسی اعتقادات و باورهای مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردم ایران در دوره سلجوقیان با توجه به طرح‌ها و نقاشی‌های سفالینه‌های منقوش می‌باشد. پرسش‌های مطرح شده شامل: ۱. سفالگران سلجوقی جهت انتقال افکار و باورهای خود بر سطح سفال از چه نقش‌ها و طرح‌هایی بهره بردند؟ ۲. با توجه به نقش‌های حک شده بر سطح سفالینه‌های سلجوقیان، اعتقادات و افکار مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردم ایران در این عصر چگونه بوده است؟ فرضیه‌های مطرح شده شامل: ۱. سفالگران سلجوقی جهت انتقال افکار و باورهای خود بر سطح سفال از نقوش متفاوتی همچون نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، انسانی و اسطوره‌ای و... بهره برده‌اند. ۲. با توجه به نقوش حک شده بر روی سفالینه‌های این عصر می‌توان به باورها و افکار مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردم پی برد. روش انجام پژوهش به صورت: کتابخانه‌ای، میدانی، تحلیل تاریخی و... نتیجه‌گیری: بهترین نقاشی‌ها و طرح‌های عصر سلجوقیان به روی سفالینه‌ها تصویر شده است. تزییناتی که در ظروف سفالی این عصر به نقش درآمده شامل: نقوش گیاهی، هندسی، حیوانی، انسانی، اساطیری و گاه به صورت نقوش ترکیبی می‌باشد. علاوه بر این، در اواسط عصر سلجوقیان استفاده از خطوط کوفی به روی

* مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرکرد - کارشناس ارشد باستان‌شناسی.

سفالینه‌ها رواج بسیار یافت. کاربرد این نقوش گاه در جهت تزیین و گاه جهت انتقال پیام به مخاطب بوده است به طوری که ترکیب خطوط با نقش‌های گیاهی نشان معنویت و عرفان اسلامی بوده که به صورت سمبل‌هایی تجریدی ظاهر شده و سبب ایجاد فضایی روحانی در سطح شکننده سفال گشته است. نوع نگاه هنرمند عصر سلجوقی به رویدادهای روزمره، اعتقادات و باورهای مذهبی، اجتماعی و فرهنگی مردم و ارائه آن‌ها در قالب اثر هنری بسیار عمیق و هنرمندانه می‌باشد و از آن جا که، سفال و ظروف سفالین همواره در راه استفاده روزمره انسان دوره سلجوقی به کار رفته از لحاظ تاریخی سفالینه‌های این عصر را می‌توان راهنمای واقعی از نحوه زندگی مردم، آداب و رسوم، تمدن، فرهنگ و مذهب رایج در جامعه دانست.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، اعتقادات و باورها، ظروف سفالی، نقاشی‌ها و طرح‌ها.

بازتاب اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خراسان عهد سلجوقی در دیوان ناصر خسرو

زهرا پارساپور، زهرا حیاتی**

علاوه بر کتب تاریخی، اوضاع سیاسی، فرهنگی و اجتماعی عصر سلجوقی در لابلای متون ادبی نیز قابل تحقیق و بررسی است. شاعران عصر سلجوقی را می‌توان به دو گروه شاعران مداح و شاعران منتقد تقسیم نمود. ناصر خسرو در این میان موقعیتی خاص دارد و وضعیت فکری، سیاسی و فرهنگی عصر سلجوقی را با زبانی صریحی با نگرش اعتقادی خاص خود بی‌باکانه به نقد می‌کشد. خراسان را در این عصر در اشغال شیطان می‌داند و امیران را اهل فساد و غارت و فقیهانش را اهل می و رشوه ستادن. او به نقد فرهنگ حاکم بر مردم آن روز می‌پردازد، و جهل و فساد را دو آفت بزرگ این عصر برمی‌شمارد. از این که ایرانیان آزاده در مقابل ترکان، که تا پیش از این در خراسان خوار بودند کرنش می‌کنند شکوه می‌نماید. ناصر خسرو به دینداری خراسانیان؛ بخصوص خطیبان، زاهدان و فقیهان نیز انتقاداتی صریح دارد. در این پژوهش ضمن تبیین دیدگاه وی نسبت به طبقات مختلف سیاسی و اجتماعی جامعه، نظرات وی با داده‌های تاریخی در این زمینه مقایسه می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ناصر خسرو، خراسان، عصر سلجوقی، انتقاد.

* استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (zparsapoor@yahoo.com)
** استادیار پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (Hayati.zahra@gmail.com)

چگونگی تصرف دژ مارکوه توسط نزاریان در گرجیان سخت‌سر در عصر سلجوقی

عباس پناهی*

دژها نقش مهمی در فرایند سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شمال ایران دارند و تعدد این دژها نشان‌دهنده‌ی اهمیت استراتژیکی‌شان در این پهنه می‌باشد. قلعه‌ی مارکوه موقعیت منحصر بفردی در شمال ایران دارد که تصرف آن سبب شد تا نزاریان به راحتی بر مناطق شرقی دیلمان و طبرستان غربی یعنی تنکابن و رستمدر دست یابند و پس از آن خداوند بلامنازع دیلمان و طبرستان شوند. تاثیر نظامی و فکری نزاریان پس از تصرف قلعه مارکو به گونه‌ای بود که تا سده‌ها پس از افول قدرت آن‌ها در الموت و پس از هجوم مغول‌ها، قدرت آن‌ها در مناطق البرز مرکزی و شمالی پا بر جا ماند و همچنان حضورشان به صورت یک نیروی عقیدتی در دیلمستان تا قرن نهم هـ ق ادامه یافت. نگارنده در این نوشتار به دنبال پاسخ به این پرسش است که علل توجه اسماعیلیان نزاری به مارکوه به چه منظور بوده است؟ در پاسخ می‌توان گفت با توجه به موقعیت جغرافیایی دژ مارکوه این قلعه می‌توانست تسلط نزاریان را بر گیلان، دیلمان و مازندران غربی هموار نماید. روش پژوهش توصیفی تحلیلی و استفاده از مطالعات میدانی برای معرفی دژ مارکوه می‌باشد. از مهمترین دستاوردهای تحقیق می‌توان به اهمیت دژ مارکو در توسعه مبانی فکری و نظامی نزاریان در شمال ایران یاد کرد که تاکنون در تحقیقات راجع به نزاریان به نقش این دژ در گسترش مبانی فکری و نظامی نزاریان اشاره نگردیده است.

واژه‌های کلیدی: مارکوه، گرجیان، نزاریان، گیلان، رستمدر، دیلمان.

بازخوانی تفکر زیبایی‌شناختی عصر سلجوقی در آرایه‌های معماری نمونه موردی: مناره‌ها، مقابر و مدارس

باقر یورجواداصل،* معصومه ملک‌پور**

تغییر در کیفیت تزئینی و صوری برخی عناصر معماری بویژه در مناره‌ها از طریق توجه ویژه به نما و تزئینات آجرکاری را می‌توان از دستاوردهای شاخص و یگانه معماری عصر سلجوقی برشمرد. اساسی‌ترین پرسش‌ها در خصوص تزئیناتی که گاه بصورت افراطی در مناره‌ها و بدنه بناهای یادمانی به‌کار می‌رفت ولی هرگز به دیوارهای بیرونی مسجدی که مناره‌ها به آن تعلق داشت راه نمی‌یافت؛ چرایی به‌کارگیری، و ارتباط آنها با عملکرد بناهای به‌کاررفته است. گشاده دستی صاحبان بناها، ابراز وفاداری به دین جدید، بازگویی از سرمایه‌های عقیدتی و تفکر دینی و سیاسی بانیان بناها و یا، توجه ویژه دولتمردان به مباحث زیبایی‌شناختی در معماری دینی آن عصر، از اهم فرضیه‌های قابل بررسی برای پاسخگویی به سوالات مطروحه می‌باشند.

در این نوشتار با بهره‌گیری از روش تحلیلی - توصیفی و رجوع به اسناد کتابخانه‌ای و میدانی، عناصر شاخص معماری اسلامی عصر سلجوقی و گونه‌های تزئینات وابسته به معماری این عصر مورد پژوهش قرار گرفته و در ادامه به جستار در عوامل فرهنگی، اجتماعی و دینی موثر در پدیدار شدن آنها پرداخته شده است. دستیابی به چهارچوب تفکر زیبایی‌شناختی هنرمندان عصر سلجوقی در قالب الگویی معماری با آرایه‌هایی بی‌نظیر، که ترجمانی است از وفاداری ایشان به میراث گرانقدر معماری دینی و بهره‌مندی از منابع غنی دین مبین اسلام، دستاورد تحقیق مذکور خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: معماری اسلامی، مناره، مقابر، نظامیه، تزئینات معماری، دوره سلجوقی.

* عضو هیئت علمی گروه معماری دانشگاه هنر اسلامی تبریز. (poras184@yahoo.Com)

** کارشناس مرمت و احیا بناهای تاریخی، مرکز آموزش عالی میراث فرهنگی.

(m.malekpour92@yahoo.com)

بررسی وضعیت معماری در دوره سلجوقی

مصطفی پیرمردیان،* زینب کریمی**

عهد سلاجقه از نظر توسعه هنر، بخصوص معماری از درخشان‌ترین ادوار تاریخ اسلام می‌باشد معماری عهد سلاجقه علاوه بر استحکام، متجلی عناصر زیباشناختی نیز بوده است، به طوری که معماری در این عصر به کمال نسبی رسید. در این دوره از ترکیب حیاط چهار ایوانی و تالار مربع گنبددار (چهار طاقی) مسجد بزرگ ایرانی به وجود آمد. در این عصر است که حیاط مرکزی و چهار ایوان اطراف آن، اساس معماری مذهبی در ایران گردید و همچنین هنر آجر تراشی و به کار بردن آجر در تزئینات معمول گردید و ادامه یافت و کاشی‌های لعابدار فیروزه‌ای در تزئینات بکار و همچنین کاربرد رنگ و گچبری نمود بیشتر یافت. لذا اهمیت مسئله در این است که با توجه به این که رشد عناصر هنری در هر عصر در واقع نمودی از ثبات سیاسی و توسعه در آن دوره می‌باشد. شناخت معماری نیز همین حکم را دارا است. و این امر درباره عصر سلجوقیان نیز صدق می‌کند، لذا پرداختن به این مهم ضرورت می‌نماید. بنابراین این پژوهش در صدد است به روش توصیفی و تحلیلی به بررسی وضعیت معماری در عصر سلجوقی، شناخت عناصر جدید و نوآوری‌های صورت گرفته در این عصر و تاثیر آن در ادوار دیگر مورد بررسی قرار گیرد.

واژه‌های کلیدی: سلاجقه، معماری، آجر کاری، توسعه هنری

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان. (mostafapirmoradian@yahoo.com)

** دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان. (zeinabkarimi24@yahoo.Com)

جایگاه نظام بهره‌برداری از زمین و تولیدات کشاورزی در اقتصاد عصر سلجوقی

محمد پیری *

با روی کار آمدن سلجوقیان، به دلیل گسترش مناسبات ایلی و تغییرات در بافت اجتماعی، دگرگونی قابل ملاحظه‌ای در اقتصاد ایران به وجود آمد. بیشترین تأثیرات این دگرگونی در نظام بهره‌برداری از زمین و میزان تولیدات کشاورزی پدیدار شد. این مقاله با هدف بازشناسی اقتصاد کشاورزی عصر سلجوقی به روش «توصیفی تحلیلی» در پی یافتن پاسخی برای این پرسش‌هاست که نظام بهره‌برداری از زمین با روی کار آمدن سلجوقیان چه تحولاتی را پیدا کرد؟ و زمینه‌ها و نتایج این تحولات چه بود؟

چنین فرض می‌گردد: گسترده‌گی قلمرو سلجوقیان آنان را با چالش چگونگی بهره‌برداری از زمین به مثابه یکی از اصلی‌ترین منابع درآمدی روبه‌رو کرده است و در این رهگذر ملاحظات قبیله‌ای ترکمانان سلجوقی آنان را ناگزیر از دست‌یازیدن به شیوه‌هایی نموده که چندان متناسب با نظام‌های جاافتاده و منطقی بهره‌برداری از زمین نبوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد مناسبات اجتماعی ترکمانان سلجوقی موجب گسترش شیوه اقطاع داری در کشاورزی گردید و این تحوّل پیامدهای پایداری را در اقتصاد ایران بر جا گذاشت.

واژه‌های کلیدی: نظام زمینداری، اقطاع، دیوانسالاری سلجوقی، اقتصاد کشاورزی، سلجوقیان

مدارس موقوفه سلجوقیان روم، جلوه‌گاه فرهنگ ایرانی

فاطمه تقوایی*

اگرچه در سال‌های نخستین هجوم مغولان، بسیاری از عناصر و شاخصه‌های فرهنگی ایران در معرض انهدام قرار گرفتند ولی بی تردید حکومت سلجوقیان روم در آسیای صغیر از جمله مراکزی بود که در پوشش نهادهای بزرگ وقفی اسباب حمایت مادی و معنوی از دانشمندان و پژوهشگران را فراهم می‌کرد. سلاطین سلجوقی و همه افراد وابسته به دربار، در سایه تجارت پر رونقی که داشتند توانستند بناهایی بسازند و وقف کنند. مسئله تحقیق حاضر، یافتن مظاهر فرهنگ ایرانی در میان موقوفات آناتولی بخصوص مدارس موقوفه است. یافته‌های مشخص می‌کند که واقفین ثروتمند مدارس با حمایت‌های مالی و معنوی خویش فرهنگ ایران را رواج دادند که منجر به تولید آثار علمی و هنری و ادبی بسیاری شد. در این میان تعامل میان مردم و حاکمیت و شرایط مناسب فراهم شده توسط آنان نیز زمینه را برای شکوفایی فرهنگ ایرانی ایجاد کرد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان روم، فرهنگ ایرانی، مدارس موقوفه.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات تهران و کارشناس پژوهش‌سرای خوارزمی پاکدشت. (fateme_taghvaei@yahoo.Com)

بررسی تحولات شهرنشینی قرون میانه ایران در دوران اسلامی نمونه موردی: شهر اسلامی جرجان در دوره سلجوقی

عابد تقوی *

در این نوشتار تلاش شده، با بهره‌گیری از رویکرد تحلیل تاریخی و استفاده از منابع مکتوب تاریخی و جغرافیایی کهن و کاوش‌های جدید باستان‌شناختی، تحولات شهرنشینی شهر جرجان در قرون میانه ایران با تاکید بر دوره سلجوقی مورد ارزیابی قرار گیرد. این مقاله در صدد پاسخگویی به این پرسش است که مولفه‌های اصلی در شکوفایی شهر جرجان در عصر سلجوقی چه بوده‌اند؟

نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که احیای راه ابریشم در عصر سلجوقی و قرارگیری شهر جرجان در یکی از مسیرهای فرعی این شاهراه تجاری و نیز سیاست‌های زمینداری سلاطین سلجوقی در بهره‌وری اقتصاد مبتنی برکشاورزی موجب شد تا این شهر از رونق و پویایی دوجندانی برخوردار گردد. یافته‌های باستان‌شناختی نظیر سامانه آگو (هدایت و دفع اصولی پساب‌های شهری) و تنوع کارگاه‌های صنعتی با تولید بیش از دوازده گونه سفالی و تجارت منطقه‌ای با خراسان بزرگ و مناطق مرکزی ایران، خلاقیت‌های هنری در گچبری و آجرکاری کف فرش خیابان‌ها و بناها، وجود عناصر شهری چون مساجد، محلات، بازار و دیگر فضاهای شهری، مدارکی متقن و مستند از بالندگی مناسبات اجتماعی شهر اسلامی جرجان در عصر سلجوقی را به نمایش می‌گذارند.

واژه‌های کلیدی: شهر اسلامی جرجان، تحولات شهرنشینی، مناسبات اجتماعی، قرون میانه ایران، عصر سلجوقی.

کارگزاران اصفهانی و نقش آن‌ها در توسعه فرهنگی و اقتصادی عصر سلجوقی

علی‌اکبر جعفری،* سمیه سادات سجادی**

بی‌گمان افراد با توجه به مسئولیت و منصبی که دارند، تعلق و دلبستگی‌هایی که دارند و تلاشی که برای پایدار ماندن از خود نشان می‌دهند، نقش مؤثری در توسعه جوامع خود ایفاء می‌نمایند. این مسئله در ایران دوران اسلامی که کارگزاران ایرانی در نقش اهل قلم و علم و عمل ظاهر شدند، بسیار مشهود است. دولت سلجوقی در میان دولت‌های ایران اسلامی از اعتبار ویژه‌ای برخوردار است که از دلایل این امر، حضور پررنگ کارگزاران ایرانی - محلی است، اگرچه مبنای این دولت، گزینش‌های محلی نبود. در میان کارگزاران سلجوقی، تعدادی اصفهانی بودند که در مسئولیت‌های کلان قرار گرفته و نقش مهمی در اعتلای این دولت به ویژه در مسائل فرهنگی و اقتصادی ایفا نمودند. بنابر اهمیت موضوع، این پژوهش با هدف بررسی عملکرد این کارگزاران در حوزه‌های فرهنگی و اقتصادی و در پی پاسخ‌گویی به این سؤال است که: کارگزاران اصفهانی چه نقشی در توسعه فرهنگی و اقتصادی عصر سلجوقی داشته‌اند؟ یافته‌های تحقیق، نمونه‌های فراوان از عملکرد این کارگزاران را نشان می‌دهد که در تحلیل و نقش و عملکرد آن‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، توسعه، فرهنگی، اقتصادی، کارگزار، اصفهانی.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان. (a.jafari2348@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی. (ssajadi90@yahoo.com)

اقتصاد و گسترش تصوف در دوران سلجوقیان

مهران چهره‌آزاد،* یداله زارع‌نژاد**

پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که تأثیر وضعیت اقتصادی و مالیاتی حکومت سلجوقیان بر گسترش تصوف در ایران چه می‌باشد؟ فرض تحقیق بر این مبنا است که اقتصاد سلجوقیان که مبتنی بر نظام تیول‌داری بوده و عوارض ناشی از آن به خصوص در دریافت مالیات از رعایا خود عامل مهمی در گسترش تصوف در ایران بوده است.

پس از حمله مغول‌ها در ایران شاهد گسترش تصاعدی فرق و آیین‌های عرفانی و صوفی مآبانه در بین اقشار و طبقات پایین و ضعیف جامعه هستیم. جالب‌ترین‌ها که در اکثر موارد طبقه حاکم و زمامداران هم از گسترش این فرق حمایت می‌کردند و رهبران آنها را مورد الطاف خود قرار می‌دادند. در اینجا بهترین دلیلی را که می‌توان بیان کرد شرایط بد اقتصادی و یأس موجود در بین این طبقات است که توجه اذهان را به خود جلب می‌نماید. لذا نگارندگان سعی دارند در ابتدا تعریفی از مفهوم کلیدی تصوف ارائه نمایند و سپس چارچوب نظری برای تأثیر اقتصاد بر تصوف را طراحی نمایند و در ادامه وضعیت اقتصادی دوران سلجوقیان را بررسی نمایند و در پایان تأثیر اقتصاد دوران سلجوقی را بر روی گسترش تصوف نشان دهند.

واژه‌های کلیدی: تصوف، اقتصاد، مالیات، اقطاع‌داری، تیول‌داری، سلجوقیان.

* کارشناس ارشد علوم تربیتی. (mehranchehrazad@yahoo.com)

** کارشناس ارشد اندیشه سیاسی در اسلام. (Abi.politic@gmail.com)

بررسی فرقه اسماعیلیه در کرمان (منطقه جبال بارز)

محسن حاج حسینی*، محمدابراهیم زراعی**

یکی از مراکزی که محل تبلیغ و فعالیت اسماعیلیان به‌شمار می‌رفت، ایالت کرمان بود که پیش از روی کار آمدن حسن صباح، فرقه اسماعیلیه آن‌جا فعالیت می‌کرد. مانند دیگر مناطق اسماعیلی‌نشین که بر حسب نیاز در کوه‌های اطراف پایگاهی ایجاد می‌کردند، گروه‌هایی از این فرقه در جیرفت، بهترین محل را در ارتفاعات جبال بارز، انتخاب نمودند. منطقه جبال بارز به واسطه دارا بودن موقعیتی خاص از دیرباز محلی امن برای مخالفین حکومت به‌شمار می‌رفت. این قسمت از کرمان پذیرای رانده‌شدگان مذهبی، سیاسی و مهمانان ناخوانده بوده است و اقوام این کوهستان به علت دسترسی به دره‌ها و کوه‌های صعب‌العبور در کمتر دوره‌ای از حکام اطاعت داشته‌اند. اسماعیلیان نیز در این منطقه قلاع مستحکمی ساختند که کمتر مورد مطالعه قرار گرفته است. روشن ساختن ابعاد مختلف این پژوهش و هم‌چنین بررسی فرضیه حضور اسماعیلیان در کرمان، از دو طریق بررسی متون و پیوند نکات پراکنده تاریخی و جغرافیایی، و هم‌چنین فعالیت‌های میدانی، صورت گرفت. در این پژوهش ضمن نگاهی گذرا به منطقه جبال بارز و اشاره به پیشینه‌ی تاریخی و جغرافیایی آن، به بررسی نقش اسماعیلیه در این منطقه پرداخته می‌شود و با تکیه بر شواهد باستان‌شناسی و متون تاریخی، رویدادهای مرتبط با اسماعیلیان و سلجوقیان در کرمان مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: اسماعیلیه، سلجوقیان، جبال بارز، کرمان.

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا. (hajhosseini0@yahoo.com)

** دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا. (mohamadezarei@yahoo.com)

تحلیل وضعیت اقتصادی دوره سلجوقی با تکیه بر سکه

اسماعیل حسن‌زاده*

اقتصاد پدیده‌ایی در هم تنیده با سایر ساختارهای جامعه است که روابط متقابل، بین آنها برقرار است. این رابطه گاهی مستقیم و واکنشی زودنمایان است و گاهی نوسانی و غیر مستقیم. یکی از این پدیده‌ها که در ارتباطی تنگاتنگ و مستقیم با اقتصاد و اجتماع است، سکه می‌باشد. حجم، وزن، قطر، اندازه، اشکال، و سایر نشانه‌های سکه از شاخص‌های ذاتی و درونی سکه و جغرافیای ضرب و ضرابخانه از شاخص‌های بیرونی است که می‌تواند در تحلیل اقتصادی جامعه کمک شایانی به محقق بنماید. با توجه به کمبود منابع مربوط به وضعیت اقتصادی سلجوقی بهره‌مندی از تمام توانمندی‌های پژوهشی و منابع موجود، راه برای تبیین عالمانه اقتصاد دوره سلجوقی خواهد گشود. در این مقاله با استفاده از شاخص‌های موجود در دانش نشانه‌شناسی به تحلیل سکه‌ها پرداخته و در صورت ضرورت از منابع تاریخ‌نگارانه هم بهره گرفته خواهد شد. بر اساس استنباط‌های اولیه سکه کلان دوره اقتصادی می‌توان شناسایی کرد. هر کدام از این دوره‌ها وضعیت خاص خود را دارند. بعضی به خرده‌ها دوره‌ها تقسیم می‌شود. نکته جالب توجه این که این دوره‌ها مطابقتی با روند سیاسی جامعه ندارد. در دوره شکوفایی سیاسی سکه از بسیاری جهات دوره شکوفایی را طی نکرده و در دوره انحطاط و اضمحلال سیاسی، رونق سکه را شاهد هستیم.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، ایران، سکه، وضعیت اقتصادی.

بررسی مفهوم امر سیاسی در آراء و نظرات خواجه نظام الملک طوسی

عبدالرحمن حسینی فر*

«امر سیاسی» از مفاهیم سیاسی است که نسبتی با قدرت سیاسی دارد. قدرت سیاسی حوزه ای است که در آن جلوه‌هایی چون زور، اقتدار، نفوذ، سلطه، مراقبت، ترس، ملاحظه، احتیاط، امنیت، امید و غیره وجود دارد. شناخت قدرت سیاسی همیشه یکی از مسئله‌های کسانی است که با آن سروکار دارند چه برای اهل عمل و چه اهل نظر. در این میان کسانی می‌توانند بیشتر معنای جامع قدرت سیاسی را درک کنند که عملاً در سطوح کلان آن ورود کرده باشند و این اگر با بهره‌گیری از اطلاعات انباشتی موجود یا تاریخی همراه باشد از ارزش بیشتری برخوردار است. یکی از کسانی که در تاریخ ایران در دوره ای نسبتاً پر فروغ اجرایی و سیاسی بر منصب مقامی عالی قرار گرفته بود خواجه نظام الملک طوسی است که موفقیت دوره سلجوقیان در زمان‌های آل بارسلان و ملکشاه سلجوقی بر تدبیر و نظر ایشان سیر می‌کرده است. خواجه نظام الملک کتابی ارزشمند با بهره‌گیری از مثال‌ها و روایت‌های تاریخی فراهم کرده که در آن به آراء نظراتی در حوزه سیاست و قدرت سیاسی پرداخته است. امر سیاسی در رابطه بین حکومت، مردم و معنای قدرت تبلور و معنا پیدا می‌کند. جایگاه مردم، حکومت و تعریف از قدرت می‌تواند مفهوم امر سیاسی را در دیدگاه خواجه نظام الملک مشخص نماید. در این مقاله با آراءه چارچوبی نظری از امر سیاسی به بیان مفهوم آن در نظرات خواجه در کتاب سیرالملوک رجوع کرد تا به شناخت بهتری از اندیشه ایشان، تاریخ ایران دست یافت.

واژه‌های کلیدی: امر سیاسی، اندیشه سیاسی، سلجوقیان، خواجه نظام الملک، سیاستنامه.

* عضو هیأت علمی پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نگاهی به تصحیح نسخه خطی کتاب اخلاق محمودی (نصایح الوزراء)

طیبه حیدری،* سحر کاوندی**

اخلاق محمودی (نصایح الوزراء) اثری منسوب به خواجه نظام‌الملک طوسی است که در حکمت عملی که با سبکی تلفیقی نگاشته شده و مشتمل بر اصول اخلاقی، گزارش‌های تاریخی، استناد به تجارب شخصی و زندگی سیاسی خود خواجه و دیگران است که در قالب حکایات، آیات و اشعار به کمک یکی از دوستداران خواجه جمع‌آوری شده و می‌توان آن را جزو اندرزنامه‌ها دانست. این کتاب برگرفته از سیاست نامه (سیر الملوک) معروفترین اثر خواجه است. اخلاق محمودی شامل یک مقدمه (در بیان احوال به طور اجمال) و دو فصل است: فصل اول در تحریض فرزند بر ترک وزارت و فصل دوم در آداب و شرایط در وقت استقلال است. خواجه در فصل اول پنج مخاطره را ذکر کرده و در ضمن آن به تبیین اصولی چند می‌پردازد از جمله: فضیلت عدالت و لزوم برقراری آن، تلاش برای کسب رضایت پادشاه در تمام امور، تعسر و یا عدم امکان دستیابی به چنان رضایتی که گاه نارضایتی خدا و خلق خدا را به همراه دارد و مسایل و مشکلات وزیر با امور حکومتی، لزوم رعایت و توجه به دبیران و امور دیوانی. در فصل دوم به بیان آداب وزارت و لزوم رعایت‌جان‌بخداوند، پادشاه، نزدیکان پادشاه و سایر خلائق می‌پردازد. محور این نوشتار بررسی و شرح تفضیلی کتاب اخلاق محمودی است که تصحیح انتقادی آن با مقابله سه نسخه خطی از کتاب اخلاق محمودی و با بدست دادن متنی منقح صورت گرفته است.

واژه‌های کلیدی: خواجه نظام‌الملک، اخلاق محمودی، حکمت عملی، سیاست مدن.

* کارشناس ارشد فلسفه اخلاق از دانشگاه زنجان. نویسنده مسئول. (thaydari84@gmail.com)

** دانشیار گروه فلسفه دانشگاه زنجان. (drkavandi@znu.ac.ir)

مطالعه اوضاع تاریخی و اجتماعی آذربایجان در تاریخ ۵۴۱ هـ. ق با تکیه بر تطابق یافته‌های باستان‌شناسی و منابع مکتوب تاریخی

حمید خانعلی*

تطابق یافته‌های باستان‌شناختی و منابع تاریخی می‌تواند راهگشای بسیاری معماهای تاریخی باشد. منبر مشکول یک یافته جدید باستان‌شناختی است که در طی بررسی‌های باستان‌شناختی شهرستان کوثر، استان اردبیل شناسایی گردید. این منبر می‌تواند باب جدیدی در مطالعات هنر، تاریخ، و جامعه‌شناسی تاریخی دوران سلاجقه باز کند. در متن کتیبه‌های منبر ابراهیم نام حاکمی که دوام دولت او آرزو شده است، منابع در مورد نام ابراهیم که دوام دولت او در کتیبه‌ی منبر آرزو شده مسکوت‌اند؛ فقط نام پدر احمد یل، موسس سلسله احمد یلیان، ابراهیم است که از لحاظ تاریخی با یکدیگر مطابق نیستند. دومین یافته باستان‌شناختی کتیبه گنبد سرخ مراغه است، در این کتیبه قوام آذربایجان در تاریخ ۵۴۳ هـ. ق، ابوالعز عبدالعزیز بن محمود بن سعد معرفی می‌شود.

منابع تاریخی دوره زمانی مورد بحث، حاکی از وجود دو اتابک در منطقه آذربایجان می‌باشد و هیچ یک از نام اتابکان در منابع تاریخی با دو منبع باستان‌شناختی مذکور مطابقت ندارند. مقاله حاضر سعی دارد با نگاهی باستان‌شناسانه و مطالعه تطبیقی منابع مکتوب و داده‌های حاصل از بررسی باستان‌شناسی به درک تاریخ و جامعه آذربایجان در دوره اتابکان پردازد.

واژه‌های کلیدی: منبر مشکول، کتیبه گنبدسرخ مراغه، آذربایجان، دوره سلجوقی.

* دانشجوی دوره دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس. (Hamid.khanali@modares.ac.ir)

مطالعه‌ی فارسی‌نگاشته‌های عصر سلجوقی، گامی به سوی شناخت کانون‌های فکری - ادبی این عصر

محمدهادی خالقی،* حسین پورشریف**

بررسی آثار فارسی دوره سلجوقی به «ارائه‌ی نمای کلی از حوزه‌های فکری و زبانی ایرانیان فارسی‌زبان»، کمک شایانی می‌کند. آسان‌ترین راه برای شناسایی این حوزه‌ها و کانون‌های ادبی - زبانی، شناسایی آثار فارسی تولید شده در این عصر به تفکیک جغرافیای تاریخی فضای شکل‌گیری است. این نوشتار، چگونگی و فرایند شکل‌گیری حوزه‌های علمی - ادبی در این دوره را مورد واکاوی قرار می‌دهد. نخستین هدف مقاله، شناخت کانون‌های فکری - ادبی و نحوه‌ی تأثیرگذاری آنها بر سبک ادبی و مکتب‌های ادبی شکل گرفته در این عصر است. پرسش اساسی این است که: آثار فارسی تولید شده در این عصر، در چه زمینه‌ی تاریخی - فرهنگی شکل گرفته‌اند؟ و بر محیط علمی و ادبی خود، چه تأثیری گذاشته‌اند؟ مطالعات اولیه نشان می‌دهد که در حوزه‌های یازده‌گانه: «نیشابور - طوس»، «ری - قم»، «اصفهان»، «هرات»، «مرو»، «بلخ»، «طبرستان - مازندران»، «کرمان - مکران»، «غزنی»، «شیراز»، و «سمرقند - بخارا»، تلاش فکری و تولید آثار فرهنگی، رونق داشته است و بر حوزه‌های علمی - فکری و فرهنگی: جغرافیا، کلام، تاریخ، ادبیات، دیوان‌سالاری، اخلاق، عرفان و تصوف، و سیاست، تأثیر گذاشته است.

واژه‌های کلیدی: کانون‌های علمی و ادبی، عصر سلجوقی، تاریخ زبان فارسی.

* کارشناس ارشد تاریخ و تمدن اسلامی و پژوهشگر پژوهشکده‌ی علوم و معارف حدیث - پژوهشگاه قرآن و حدیث - قم. (khaleghi.hadi@yahoo.com)

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی و پژوهشیار پژوهشکده‌ی علوم و معارف حدیث - پژوهشگاه قرآن و حدیث - قم. (h.poursharif@gmail.com)

منصب حاجب در دوره سلجوقی

هوشنگ خسروبیگی*

از جمله آثار حیات اجتماعی هر قوم، وجود نهادها، مناصب اداری و سازمان‌های حکومتی است. ویژگی‌ها، کارکردها، تغییر و تطور سازمان‌ها و مناصب، از موضوعات مهمی است که باید در مطالعات و بررسی‌های تاریخ و تمدن هر قوم مورد توجه قرار گیرد.

حضور سلجوقیان به لحاظ استقرار حکومتی فراگیر در سرزمین‌های ایرانی و طول دوره حکمرانی، زمینه توسعه تشکیلات اداری را فراهم آورد. هدف این پژوهش بررسی تاریخی جایگاه رئیس درگاه سلجوقیان یعنی منصب حاجب است. مهمترین منصب درگاه و بارگاه، مقام حاجب بود که در درگاه جایگاهی هم پایه وزیر در دیوان را داشت. وی مهمترین امیرمقرب و صاحب منصب درگاه، رئیس بارگاه، و از امرای برجسته ترک در تشکیلات اداری سلجوقیان محسوب می‌شد. شناخت زمینه‌های توسعه قدرت امیر حاجب، مهمترین مساله این پژوهش است. در این بررسی شرح وظایف، اختیارات و حوزه قدرت حاجب در تشکیلات اداری سلجوقیان بزرگ و با تاکید بر شناخت تغییرات جایگاه این منصب در پیش و پس از حکومت سلجوقیان مورد مطالعه قرار می‌گیرد. شناخت مناصب و اصطلاحات مشابه این مقام همچون امیر حاجب، وکیل و «وکیل در» و مقامات زیر دست امیرحاجب و دیگر امرای مقرب در تشکیلات اداری سلجوقیان از دیگر وجوه این بررسی است.

واژه‌های کلیدی: امیران مقرب، بارگاه، درگاه، حاجب، سازمان اداری، سلجوقیان، منصب، وکیل در.

حقوق رعایا و سلطان نسبت به یکدیگر در اندیشه خواجه نظام‌الملک

هوشنگ خسرویگی،* هادی بکائیان**

این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا به بررسی و نقد دیدگاه‌های خواجه نظام‌الملک در سیاست نامه با محوریت موضوعی حقوق سلطان و رعایا نسبت به یکدیگر پرداخته است. این روش به دو صورت تحلیل کمی و سپس کیفی با انتخاب مقوله‌هایی برای هر موضوع به طور جداگانه شکل گرفته است. برای مقوله حقوق سلطان نسبت به رعایا با تجمیع چهار مولفه: اجرای عدالت و انجام قضاوت، شفقت و دستگیری از رعایا، انتصاب مأموران صالح و کاردان برای اداره امور، عمران و آبادانی ملک مد نظر قرار گرفته است. مقوله حقوق رعایا نسبت به سلطان با تجمیع چهار مولفه: اطاعت، قبول حق الهی فرمانروایی، تجلیل و خیرخواهی و دعا به سلطان، پرداخت مالیات، شکل گرفته است. ابتدا فراوانی مقوله‌ها با واژه‌ها و مفاهیم گوناگون در سرتاسر کتاب شمارش شده و سپس درصد هر مولفه مشخص و نهایتاً درصد کل هر مقوله روشن خواهد شد و به این ترتیب می‌توان توجه خواجه به این مقولات را مورد ارزیابی کمی و کیفی قرار داد.

واژه‌های کلیدی: سیاستنامه، خواجه نظام‌الملک، سلطان، رعایا

* دانشیار گروه تاریخ دانشگاه پیام نور تهران. (kh_beagi@pnu.ac.ir)

** دانشجوی دکتری رشته تاریخ ایران بعد از اسلام. (hnbakaian@yahoo.com)

شواهدی جدید از الگوهای استقراری دوران سلجوقی در منطقه دره‌باد گرگک چهارمحال و بختیاری

لیلا خسروی*

بررسی و شناسایی باستان‌شناختی منطقه دره‌باد گرگک واقع در ۲۵ کیلومتری غرب شهرکرد در بخش لاران، توسط هیأتی به سرپرستی نگارنده در زمستان سال ۱۳۸۹ انجام شد. این واقعیت که دشت شهرکرد بر سر راه کاروان روی قدیمی دوران اسلامی قرار داشته، در فهم و درک اهمیت این دشت قابل توجه است. از مهمترین سوالات مطرح شده در این پژوهش این است که گونه‌های سفالی مربوط به قرن پنجم هجری در این ناحیه قابل مقایسه با کدام مناطق از ایران بوده؟ تأثیر سبک‌های محلی بر هنر سفالگری آنها به چه میزان است؟ و شیوه‌های اقتصادی و معیشتی مردم عادی (کوچ‌نشین) آن دوران در محدوده مورد نظر چگونه بوده است؟ به طور کلی نگارنده در جستجوی یافتن پاسخی منطقی و دقیق در ارتباط با اوضاع زاگرس مرکزی در دوران مختلف تاریخی است تا بتوان به اهدافی همچون شناسایی آثار فرهنگی/تاریخی، تهیه نقشه باستان‌شناسی منطقه، مطالعه وضعیت استقرارهای موجود و مشخص نمودن ارتباط آنها با یکدیگر، گاهنگاری دقیق محوطه‌های مکشوفه، مطالعه الگوهای استقراری و تأثیرات زیست بوم بر شکل‌گیری آنها دست یافت. در خصوص پیشینه پژوهش در منطقه باید اشاره نمود که استان چهارمحال و بختیاری یکی از مناطق ناشناخته ایران از نظر باستان‌شناسی است و این ناحیه نیز تاکنون مورد پژوهش قرار نگرفته است.

نتیجه بررسی انجام شده، شناسایی و ثبت مجموعه‌ای متشکل از ۱۷ اثر باستانی شامل پناهگاه صخره‌ای، محوطه‌ها، تپه‌ها، گورستان و آثار معماری بود که از دوران فرا پارینه

* استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

سنگی تا قرون اواخر اسلامی را شامل می‌شد. لایه‌های فرهنگی مربوط به دوران اسلامی در قرن پنجم هجری شناسایی شد که ضمن مطالعه یافته‌های فرهنگی محوطه‌های شناسایی شده، ارتباط آنها را از نظر گونه‌شناسی سفال با مناطق همجوار و نحوه پراکندگی استقرارهای این دوره بر اساس شرایط جغرافیایی و ناهمواری‌های منطقه مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفت. الگوی زندگی در بیشتر محوطه‌های شناسایی شده از نوع کوچ نشینی است که بیشتر در دره‌های تنگ، روی تپه‌های طبیعی و دامنه کوهها در کنار چشمه‌های آب یا جریان‌های آب دائمی قرار دارند. کوچ نشینان امروزی نیز برای اسکان و چرای دامهای خود از همین مناطق استفاده می‌کنند که بقایای استقرارهای آنان به شکل وارگه و بقایای سنگ چین سیاه چادر (چُل) دیده می‌شود.

بیشتر محوطه‌های شناسایی شده از دوران ایلخانی و تیموری، دارای لایه استقرار دوره سلجوقی نیز هستند. در این دوران نوعی سفال منقوش شبیه به سفال‌های گونه منقوش فارس، کهگیلویه و شرق خوزستان دیده می‌شود. این نوع سفال منقوش دارای خمیره‌ای به رنگ نخودی و نخودی مایل به آجری است که نقوشی به رنگ قرمز، سیاه و قهوه‌ای روی آنها دیده می‌شود و به دو صورت چرخ ساز و دست ساز ساخته شدند.

واژه‌های کلیدی: دوران سلجوقی، قرن پنجم هجری، بررسی و شناسایی، منطقه دره باد گرگ، چهار محال و بختیاری.

در جستجوی موسیقی عصر سلجوقی

بابک خضرائی*

از نظر تاریخ موسیقی، برآمدن و افول مهم‌ترین سلاطین سلجوقی را می‌توان عصر میان ابن زبیله (مؤلف کتاب *الکافی فی الموسیقی*، درگذشته ۴۴۰ ق) و صفی‌الدین ارموی (مؤلف کتاب *الادوار و الرسائل الشرفیه* در سال‌های میانی قرن هفتم) دانست. ابن زبیله، شاگرد ابن سینا، از آخرین مؤلفان مکتب مشهور به اسکولاستیک - مدرسی - در حوزه موسیقی ایرانی - عربی - ترکی، و صفی‌الدین، مؤسس مکتب سیستماتیک - منتظمی - در همین حوزه به شمار می‌روند؛ بر این اساس مهم‌ترین دوران حکومت سلاطین سلجوقی در میانه دو مکتب مهم موسیقی جهان اسلام قرار می‌گیرد؛ دورانی که اطلاعات اندکی از آن در دست است.

به نظر می‌رسد با وجود دربارهای متعدد کوچک و بزرگ سلجوقی، جنگ‌ها و درگیری‌های مداوم مانع از ایجاد فضایی مناسب برای نظریه‌پردازی در زمینه موسیقی شده باشد. شاید پاره‌ای آرا فقهی در حرمت موسیقی نیز مانعی برای این موضوع در آن عصر بوده است. به هر حال آنچه می‌بینیم این است که اگر پیش از سلجوقیان، در نظام اسکولاستیک، شاهد نوشتن رسالات مهم موسیقی به دست حکیمان بزرگ چون فارابی و ابن سینا هستیم، پس از دوران سلجوقی، در نظام سیستماتیک، موسیقی‌دانان حرفه‌ای و متخصص چون صفی‌الدین ارموی دست به نگارش رسالات موسیقی می‌زنند و در این میانه دوران سلجوقی به نوعی دوران فترت در نظریه‌پردازی (در حوزه موسیقی) است.

آثاری که حاکی از اطلاعات روشنی از موسیقی آن عصر باشد، بسیار اندک است، اما در آثار مکتوب غیرموسیقایی به ویژه دیوان شاعران آن عصر می‌توان اطلاعاتی درباره نام الحان و پرده‌ها و سازها و نیز نام موسیقی‌دانان به دست آورد.

* عضو هیئت علمی بنیاد دایره‌المعارف اسلامی/دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه هنر تهران.

(Babak.Khazrai@gmail.com)

مقایسه موسیقی پیش و پس از دوران سلجوقی نیز ممکن است نتایجی به دست دهد؛ در قرن ششم در خراسان نظام دوازده پرده (مقام) رایج بوده است. این نظام تا قرن هفتم به روم (چنان که در اشعار مولوی دیده می‌شود) و بغداد (رسالات صفی‌الدین ارموی) رسیده است. از طرف دیگر در معدود رسالات موسیقی قرن پنجم و ششم خراسان از ایقاع بسیار کم سخن رفته است که با توجه به عربی بودن نام دوره‌های ایقاعی، محتمل است دوره‌های ایقاعی (برعکس نام و محتوای پرده‌ها) از بغداد و دیگر مراکز موسیقی عرب به شرق راه یافته باشد. این احتمال وجود دارد که در این میان دولت‌های سلجوقی رسانه و محملی برای این نقل و انتقالات فرهنگی بوده باشند.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، موسیقی، خیام، محمد نیشابوری، فخر رازی.

ویژگی‌های نظام ضرب سکه در دوره سلجوقیان

مجتبی خلیفه*

سلجوقیان، همچون بسیاری از ویژگی‌های حکومت خود، در ضرب سکه نیز به میزان زیادی دنباله رو دولت‌هایی بودند که جایگزین آنها شدند. مهم‌ترین این دولت‌ها غزنویان و آل بویه بودند. با این حال نظام ضرب سکه در قلمرو سلجوقیان ویژگی‌های منحصر به فردی نیز داشت که متفاوت از دوره پیش از آنها بود. از آنجا که تا کنون هیچ اثر مجزا و کاملی راجع به سکه‌های سلجوقیان نوشته نشده، و مهم‌تر این‌که در هیچ مجموعه‌ای تمام سکه‌های موجود سلجوقیان جمع آوری و چاپ نشده است، از این‌رو، تحقیق راجع به سکه‌های سلجوقیان و ویژگی‌های آن تا حدی مشکل است. همین نکته نیز سبب شده محققان و سکه‌شناسان اظهارات ضد و نقیض و گاه نادرستی راجع به ویژگی‌های ضرب سکه در دوره سلجوقی ارائه کنند. هدف این نوشتار علاوه بر بررسی شاخصه‌های ضرب سکه در قلمرو سلجوقیان، یافتن پاسخ این سوال است که چرا سلجوقیان برای نخستین بار در تاریخ ایران از طلا به عنوان فلز رایج خود استفاده کردند؟ در این تحقیق سعی شده با تکیه بر مجموعه‌های ارائه شده درباره سکه‌های سلجوقیان و نیز تحقیقات موردی انجام گرفته بر روی این سکه‌ها، تحلیلی جامع درباره سکه‌های سلجوقی ارائه شود. طبق یافته‌های تحقیق مهم‌ترین عامل تغییر نظام پولی در دوره سلجوقی، مرزبندی‌های سیاسی از یک سو و فقدان منابع نقره در قلمرو سلجوقیان از سوی دیگر بوده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، سکه‌شناسی، دینار، درهم، دارالضرب‌ها.

سیر تحولات پس کرانه‌های خلیج فارس در عصر سلجوقیان با تکیه بر نواحی کوه گیلویه، زیدان و مهرובان

علیرضا خلیفه‌زاده،* آرمیندخت امین،** ناصر ادیبان***

ارجان از ولایات و شهرهای آباد در دوره آل بویه بود که در دوره سلجوقیان تبدیل به ویرانه‌ایی گردید و کم‌کم تا پایان این دوره تاریخی نامش از جغرافیای ایران حذف گردید. عوامل طبیعی، سیاسی، مذهبی و اجتماعی بسیاری در افول این شهر و جای‌گزینی و اتلاق نام فراگیر کوه گیلویه (جبل جیلویه، کوه جیلویه) بر آن ناحیه تاثیر فراوان داشته‌اند.

اگرچه در قرن چهارم ارجان دارای سه ناحیه ساحلی، مرکزی و نواحی کوهستانی بود اما برخی منابع هنگام شرح وقایع دوره سلجوقیان؛ نام «کوه گیلویه» یا «کوه گیلویه و زیدان» را برای تمامی نواحی کوهستانی، مرکزی و ساحلی به کار می‌برند. از این‌رو، بررسی اوضاع تاریخی - فرهنگی این ناحیه و تحولات جدیدی که منجر به زوال ارجان و تسری نام کوه گیلویه در دوره سلجوقی به جای آن گردید، هم در پژوهش‌های خلیج فارس‌شناسی و هم پژوهش‌های ایران‌شناسی دارای جایگاه ویژه‌ای می‌باشد. این ناحیه و اهمیت راهبردی آن در برخی از تحركات اسماعیلیه و جنبش‌های مردمی، سربرآوردن نخستین حکومت‌های محلی در پس کرانه‌های خلیج فارس، برآمدن اتابکان فارس و قدرت‌یابی اتابکان لر بزرگ نقشی مهم دارد به طوری که می‌توان آن را سرمنشأ دوره‌ای جدید از پیدایش حکومت‌های محلی در پس کرانه‌های خلیج فارس و جنوب غربی ایران دانست.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی. (khalifehzadeh111@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری تاریخ اسلام و مدرس دانشگاه پیام نور کرج. (amin228@ymail.com)

*** کارشناس ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی و مدرس دانشگاه پیام نور تهران.

(naser.adiban@gmail.com)

این پژوهش با تکیه بر منابع تاریخی و ادبی دست اول و منابع پژوهشی معاصر و به روش تحلیلی - استقرایی، بسیاری از نقاط تاریک این دوره ۹۵ ساله (۵۴۳ - ۴۴۸) را روشن می‌کند. زیرا این منطقه با وجود افول شدید و خرابی محسوس شهرها و آبادی‌ها، نامی‌های بسیار در نواحی ساحلی و عدم حضور متمرکز و مقتدرانه سلجوقیان؛ می‌توان آن را سر منشأ دوره‌ای جدید از پیدایش حکومت‌های محلی در پس کرانه‌های خلیج فارس دانست.

واژه‌های کلیدی: ارجان، حکومت محلی، خلیج فارس، زیدان، سلجوقیان، کوه گیلویه، مهربان.

تاملاتی پیرامون اندیشه امامت و مهدویت در نظام عقیدتی اسماعیلیان

هادی داوودی زواره،* سید نصرالله حجازی،** امیر رضایی پناه***

اگر چه آموزه مهدویت در باور بسیاری از جریان‌های فکری - سیاسی از آغاز اسلام و حتی پیش از آن در چارچوب اعتقاد به منجی آخرالزمان و شهریار دادگر الهی دارای سابقه می‌باشد؛ اما این اندیشه در نظام عقیدتی اسماعیلیان از چنان جایگاه والایی برخوردار بوده است که دیگر اعتقادات و ایستارها در ارتباط با آن معنا یافته‌اند. حیات نسبتاً طولانی جنبش اسماعیلیان شیعه مذهب، آن هم در دوران حاکمیت کلام اشعری و فقه شافعی از سوی خلفای عباسی و امرای سلجوقی را می‌بایست در راستای همین اندیشه‌ی امامت و مهدویت جستجو کرد. البته در فهم مفاهیم «امامت و مهدویت» در بنیان فکری و اندیشه‌ای جریان اسماعیلیان، می‌بایست به شاخصه‌های «نسخ شریعت»، «باطنی‌گری» و «تاویل‌گرایی گسترده» توجه ویژه داشت.

این مقاله بر مبنای این پرسش که «اندیشه امامت و مهدویت چه جایگاهی در منظومه نشانه‌شناختی گفتمان اسماعیلیان داشته و چگونه روابط میان آنان با خلفا و امرای سنی مذهب را صورت‌بندی می‌نموده است؟» در پی واکاوی و بازخوانی این اندیشه در بنیان فکری - عقیدتی اسماعیلیان می‌باشد. جستار می‌کوشد با اتخاذ رویکردی تاریخی و روش رهیافت توصیف نظری و تفسیر متون مرتبط، محوریت انگاره امامت و مهدویت را در کانون اندیشه آنان نشان داده و کیفیت سازمان‌یابی دیگر نشانه‌ها به گرد آن را بازنمایی

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تبریز. (نویسنده مسئول)

(davoodi1364@gmail.com)

** استادیار علوم سیاسی دانشگاه محقق سبزواری (Hejazi.research@gmail.com)

(davoodi1364@gmail.com)

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه تبریز. (a.rezaeipناه@gmail.com)

۶۴ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره‌ی سلجوقیان

کند. از دیگر سو این موضوع تبیین می‌شود که این اختلاف بنیادین، چگونه روابط «دگرسازانه» و «خصومت‌سازانه» اسماعیلیان با خلفای عباسی و امرای سلجوقی را صورت‌بندی کرده و معنا می‌بخشد.

واژه‌های کلیدی: اسماعیلیان، سلجوقیان، امامت و مهدویت، نسخ شریعت، تاویل‌گرایی گسترده، باطنی‌گری.

قدرت در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی بر اساس کتاب سیاست‌نامه

مریم دروگر وسطی کلایی*

قدرت از موضوع‌های محوری در اندیشه خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه محسوب می‌شود. در این مقاله اندیشه‌های خواجه در مورد عوامل تثبیت، استمرار و تضعیف قدرت بر اساس روش تحلیل محتوای کمی مورد بررسی قرار گرفته است. بر همین اساس بخش اصلی این تحقیق نیز بر شناسایی مقوله‌های مرتبط در سیاست‌نامه‌ی خواجه استوار است. مقوله‌های این تحقیق در سه دسته عوامل تثبیت (عدالت، تعصب دینی، سپاه کارآمد؛ عوامل استمرار) ندیمان شایسته داشتن، بخشش خطاکاران، خوان نیکو نهادن، بار عام و خاص دادن، مشورت کردن با اهل علم، کارها را به قاعده خود درآوردن، خزانه داشتن، امیر حرس داشتن، وکیلان را محترم داشتن، ... و عوامل تضعیف قدرت (وجود بدبینان، دخالت زنان در امور کشور داری، سپردن چند کار به یک نفر، عدم نظارت بر کار عاملان، انتخاب سپاه از یک قوم، سپردن کارها به نااهلان و غفلت ترکان، کم بار دادن سلطان، وزیر بد سامان یافته است. دستاوردهای تحقیق بر مبنای یک مطالعه آماری در حوزه روش تحلیل کمی و بر اساس تعدد و تکرار مقوله‌ها نشان می‌دهد که از نظر خواجه، عدالت؛ مهم‌ترین عامل تثبیت قدرت، بخشش خطاکاران و وجود بدبینان به ترتیب مهم‌ترین عوامل استمرار و تضعیف قدرت یک حکومت محسوب می‌شود.

واژه‌های کلیدی: استمرار، تثبیت، تضعیف، خواجه نظام‌الملک طوسی، سیاست‌نامه، قدرت

پادشاهی و سلطنت در فرهنگ اندرزنامه‌نویسان دوره سلجوقی

*
نیره دلیر

«پادشاه» و «سلطان» القابی است که برای حاکمان دوره میانه تاریخ ایران بطور معمول بکار رفته است. در این مقاله تلاش شده است با تعریف این واژگان، تفاوت‌ها، تشابهات و تمایزات این دو اصطلاح با یکدیگر مقایسه و کاربرد آن در دوره قبل و بعد از اسلام تبیین شود. زمان تاریخی مورد بررسی این پژوهش، دوره سلجوقیان است، که با مراجعه به متون آن دوره، بخصوص منابع اندرزنامه‌ای درباره این عناوین و نهادهای برآمده از آن، «پادشاهی» و «سلطنت» بحث و بررسی می‌شود. دستاوردهای پژوهش نشان می‌دهد که «پادشاه» و «سلطان»، در این دسته از آثار، بدون در نظر گرفتن تفاوت و تمایزات، معمولاً بجای یکدیگر در فرهنگ اندرزنامه‌نویسان استفاده شده است. عدم توجه محققان به تمایز اساسی این دو اصطلاح موجب شده است که همین امر در تحقیقات نوین نیز تکرار شود.

واژه‌های کلیدی: سلطان، پادشاه، سلطنت، پادشاهی، ایران باستان، سلجوقیان، اندرزنامه‌ها.

بررسی آراء عین‌القضات همدانی نسبت به سیاست اقتصادی دولت سلجوقی با محوریت اقطاع

زینب دهقان حسام‌پور،* سمیه بیاتی**

نظام اقطاع، سیاستی بود که در نظام اقتصادی سلجوقیان رشد بسیار یافت و تبدیل به زیربنای اقتصادی آن دولت گشت. افراط در به کارگیری این ابزار اقتصادی در میان طبقات گوناگون نظیر صوفیان، فقهاء و دانشمندان واکنش‌های متفاوتی را به دنبال داشت و عین‌القضات همدانی یکی از این اشخاص بود. آرای وی در طیف مهمی از افراد صاحب منصب اثرگذار بود و نظرات وی می‌توانست در تغییر سیاست اقتصادی موثر باشد. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و استفاده از ابزار مطالعه کتابخانه‌ای در پی این است تا به این سوال پاسخ دهد که نظرات عین‌القضات به عنوان یکی از علمای زمان نسبت به سیاست اقتصادی دولت سلجوقی به طور عام و اقطاع به طور خاص چگونه بوده است؟ در پاسخ می‌توان گفت که عین‌القضات همدانی برخلاف دیگر هم‌مسئله‌کنانش در آن دوران، جذب سیاست‌های سلجوقیان نشد و نگاهی مداحانه به آنان که مدعی حمایت از خلافت بودند، نداشت. در اصل او با بنیان دولت سلجوقی و از جمله بعد اقتصادی آن به مخالفت برخاست و آن دولت را فاسد و پادشاهان آن را فاسق خواند و ایراداتی بر آنان گرفت که به نوعی زمینه‌ساز قتل وی شد. عین‌القضات در نامه‌هایش از اقطاع به عنوان «غارت‌گری» یاد کرده است و مهم‌ترین ایراد وارد بر آن را غصبی بودن این املاک می‌دانست.

واژه‌های کلیدی: عین‌القضات همدانی، اقطاع، عزیزالدین مستوفی دیوان سلجوقی.

* دانشجوی دکترای تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شیراز. (zhesampour@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ اسلام. (bayatisomaye@yahoo.com)

مقایسه فعالیت‌های فرهنگی زنان صوفی در آناتولی دوره‌ی سلجوقیان روم در دو طریقت مولویه و بکتاشیه

زهراربابی،* منیژه قدرتی وایقان**

بی تردید یکی از تاثیر گذارترین گروه‌های فرهنگی در آناتولی دوره‌ی سلجوقیان روم، طریقت‌های صوفیانه بودند که در میان سلاطین، امرا، بزرگان و توده‌های مردم از شهری و روستایی هواداران بی‌شماری داشتند. با بررسی اجمالی در باب طریقت‌های موجود در این منطقه، اهمیت دو طریقت مولویه و بکتاشیه در رشد و رونق تصوف آشکار می‌شود. با این تفاوت که مولویه گرایش به حفظ ظاهر شریعت و پایبندی به احکام شرعی با درجاتی از شدت و ضعف از ویژگی‌های آن بود و غالباً توسط قشر شهری حمایت می‌شد، و تعالیم دینی بکتاشیه با تاثیراتی از اعتقادات قدیم ترکان و باورهای تأویل‌گرایانه از مذهب که عمدتاً از جانب روستاییان و ترکمنان کوچ نشین مورد حمایت قرار می‌گرفت، همراه بود. در این میان زنان نیز در هر دو گروه مولویه و بکتاشیه حضوری فعال به ویژه در زمینه‌های فرهنگی داشتند. گواه این ادعا گزارش‌های پراکنده‌ی موجود در آثار و نوشته‌های معدودی از مناقب نویسان و مورخان این دوره می‌باشد. به رغم اهمیت فعالیت‌های فرهنگی زنان صوفی در دو طریقت یاد شده کمتر پژوهش جامع و مستقلی در مورد این گونه فعالیت‌ها و موارد تفاوت و تشابه آنها در طریقت‌های مذکور انجام شده. لذا پژوهش حاضر بر آن است تا با روش توصیفی - تحلیلی به مقایسه‌ی فعالیت‌های فرهنگی بانوان صوفی در هر دو طریقت مولویه و بکتاشیه در آناتولی دوره‌ی سلجوقیان روم بپردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان صوفی در هر دو طریقت مولویه و بکتاشیه به رغم تفاوت‌های موجود در وضعیت اجتماعی و بهره‌گیری از منابع قدرت و ثروت و هم چنین

* استادیار گروه فرهنگ و تمدن اسلامی دانشگاه الزهرا(س). (zrabani2000@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی از دانشگاه الزهرا. (manghodrati@yahoo.com)

تفاوت در میزان پابندی و رعایت احکام شرعی، به فعالیت‌های فرهنگی نظیر؛ شرکت در جلسات درس و وعظ پیر طریقت، برگزاری مراسم و آیین‌های صوفیانه، پذیرایی از جوانمردان و میهمانان و هم‌چنین خلافت و اداره امور خانقاه می‌پرداختند و با حضور فعال و تأثیرگذار خود در رشد و رونق تصوّف در آناتولی دوره‌ی سلجوقیان روم نقش به‌سزایی ایفا می‌نمودند.

واژه‌های کلیدی: آناتولی، سلجوقیان روم، طریقت‌های مولویه و بکتاشیه، زنان صوفی، فعالیت‌های فرهنگی.

گردش نظام پولی در دوره سلجوقیان

سید محمدرحیم ربانی‌زاده*

پژوهش حاضر درصدد است نحوه گردش نظام پولی در دوره سلجوقیان را بررسی نماید. نظام پولی امپراتوری سلجوقیان به علت افزایش معاملات تجاری و قلمرو وسیع در قالبی خاص ارائه می‌شد. این حکومت برای پیش‌برد فعالیت‌های مالی و تجاری و پرداخت مواجب کارکنان خود بر نوعی از عملیات پولی تکیه داشت که به عنوان یکی از ابزارهای سپرده‌گذاری و حواله‌ی مالی در راستای سیاست‌های گردش پولی در حکومت سلجوقیان گسترش یافت. استنادات این پژوهش بر اساس مراجعه به متون و منابع تاریخی به ویژه منابع مالی و خراجی دوره مورد نظر و تجزیه تحلیل داده‌ها استوار می‌باشد. یافته‌های پژوهش بر اساس داده‌های منابع موجود نشان می‌دهد از میان ابزارهای پولی غیر مسکوک، «برات» بیشترین کاربرد را در گردش نظام مالی سلجوقیان داشته است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، سیاست‌های پولی و مالی، خواجه نظام‌الملک، برات، سفته.

شیعیان و غلبه سلجوقیان بر بغداد

محسن رحمتی*

اگر چه عباسیان، به خاطر رهایی از رقابت و مخالفت‌های شیعیان، پایتخت خود را از کوفه به بغداد منتقل ساختند، اما حضور گسترده شیعیان در محله کرخ بغداد و همچنین استیلای دراز مدت بویهیان بر بغداد، زمینه را برای تمرکز و اقتدار اجتماعی شیعیان در بغداد فراهم آورد. چنان‌که معروف است سلجوقیان به تقید به تسنن نام‌بردار بودند و غلبه آنها بر بغداد، به منزله رهایی خلافت عباسی از سلطه بویهیان شیعی مذهب و ممانعت از توسعه قدرت فاطمیان شیعی مذهب در نظر گرفته می‌شود. از آنجا که در طی حاکمیت سلجوقیان، شیعیان نیز تحت تعقیب و آزار قرار گرفتند، لازم است بدانیم که شیعیان بر تعداد بغداد در مقابل استیلای سلجوقیان بر بغداد چه واکنشی نشان دادند؟ روابط آنها با سلطنت سلجوقی در زمان طغرل سلجوقی چگونه بود؟

این مقاله در صدد است تا با روش توصیفی - تحلیلی و از طریق به پرسش کشیدن اندک داده‌های موجود، تا حد امکان به چگونگی واکنش شیعیان در مقابل استیلای سلجوقیان بر بغداد وضوح بیشتری ببخشد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شیعیان با آغوش باز از ورود سلجوقیان به بغداد استقبال کرده و در حالی که همه گروه‌های مذهبی به مخالفت با سپاه سلجوقی برخاستند، شیعیان کرخ از آنها حمایت کردند و در ازای آن از حمایت نخستین سلطان سلجوقی، طغرل و وزیر قدرتمندش عمیدالملک کندی برخوردار شدند. چنان‌که طغرل دستور داد تا با اهالی کرخ به خوبی رفتار شود و حتی سنی‌ها را فراخواند تا طبق معمول کرخ نماز بخوانند.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، طغرل، شیعیان، بغداد، کرخ.

تحولات آرایه‌های نسخه‌های خطی در دوره سلجوقی از لابلای چند متن مذهبی

ندا رسولی*

دوره سلجوقی عصر آغاز تغییرات مهم در هنر کتاب‌آرایی، نقاشی و نگارگری می‌باشد. در این پژوهش این پرسش مطرح می‌گردد که دوره سلجوقیان، هنر کتاب‌آرایی در کدام مرتبه از رشد (هنری) قرار داشت، نقوش تذهیب چه ویژگی‌های خاص دارد؟ این ویژگی‌ها کدام است که تذهیب این دوران را از دوره‌های قبل متمایز کرده و آن را وارد مرحله‌ی جدیدی از رشد می‌رساند؟ فرض بر این است که کار هنرمندان و مذهب‌بان و تأثیرات آنان از مکاتب هنری زمان خود، و ابداعات نو در کشیدن نقوش و آرایه‌ها (به خصوص مصاحف مذهبی)، عامل اصلی و وجه تمایز آرایه‌های کتب خطی این دوره با دوره‌های دیگر می‌باشد، که در این پژوهش به آن پرداخته خواهد شد. منابع مکتوب آن زمان جهت بررسی، بسیار نایاب می‌باشند؛ برای بررسی تذهیب دوره سلجوقیان، از چند نمونه از مصاحف قرآنی و مذهبی موجود در بخش نسخ خطی کتابخانه ملی استفاده شده است. با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای، میدانی، و اصل بر تجزیه و تحلیل و توصیف آرایه‌های نسخ خطی خواهد بود که برای اولین بار معرفی و توصیف می‌گردد. هدف از این پژوهش بررسی چگونگی و تحولات تذهیب، از لابلای متون، آرایه‌های کتاب‌ها و مصاحف مذهبی و ابداعات مذهب‌بان در کتاب‌آرایی این دوره می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: کتاب‌آرایی، تذهیب، سلجوقی، مصاحف مذهبی، مذهب‌بان.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی، پژوهشگر پژوهشکده اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی

(nedarasouli@yahoo.com)

بررسی عوامل موثر بر وضعیت علمی در دوره سلجوقیان بزرگ (خراسان)

علیرضا روحی*

در دوره سلجوقیان، عوامل متعددی باعث رونق علم و دانش گردید. وجود صدها مرکز علمی، تاسیس نخستین مدارس خصوصی و دولتی، و کتابخانه‌های متعدد در خراسان و حمایت‌های بسیار زیاد سنجر و وزیرانش از دانشمندان و نهاد آموزشی و مراکز علمی، و نیز آرامش نسبی که در خراسان به وجود آمده بود، باعث شد تا رونق علمی قابل توجهی در شهرهای بزرگ خراسان همچون نیشابور و مرو شکل گیرد.

مهمترین پرسش‌هایی که در این پژوهش درصدد پاسخ به آن هستیم، این است که؛ چه عواملی باعث رشد و رونق مراکز و نهادهای آموزشی در خراسان عصر سلجوقی شد؟ همچنین چه عواملی موجب نابودی مراکز و نهادهای آموزشی شده و باعث گردید تا در روند علمی در خراسان وقفه به وجود آید؟ حمله‌های قراختائیان و دست اندازی آتسز خوارزمشاه و نیز یورش وحشیانه غزها به شهرهای خراسان، چه تاثیری بر مراکز و نهادهای آموزشی، و جریان علمی خراسان باقی گذارد؟ برخی حوادث سیاسی در روند علمی خراسان، و فعالیت نهادهای آموزشی به ویژه مدارس، تاثیر منفی گذاشت. شکست سلطان سنجر از قراختائیان و مهمتر از آن شکست وی از غزها و حمله آنان به خراسان از جمله مهمترین عوامل نابودی بسیاری از مراکز علمی و آموزشی است.

واژه‌های کلیدی: سلاجقه بزرگ، نهادهای آموزشی، علما، قراختائیان، غزها.

آیین یاری در عصر سلجوقیان

محمدرضا زاده صفری،* معصومه هادی**

آیین یاری به علت شباهت‌های ظاهری که به مذهب تشیع دارد از سوی محققین به عنوان یکی از فرقه‌های شیعی به حساب آمده است، اما به نظر می‌رسد که هویت این آیین دچار تحریف شده و شکل متباینی با اصلیت ماهوی خود گرفته باشد، زیرا شواهدی در دست است که نشان می‌دهد آیین یاری را باید به عنوان یک جریان اجتماعی - دینی به حساب آورد که پس از سقوط شاهنشاهی ساسانی پدید آمده است. پیروان آیین یاری در تاریخ ایران پس از اسلام در عرصه اجتماعی - سیاسی هویتی پیدا و پنهان داشته‌اند تا جایی که پس از تفوق دین اسلام در ایران و در خلال قرن‌های چهارم و پنجم هجری، پیروان این آیین در نقاط غربی ایران به تقیه مبادرت ورزیده و در انزوا فرو رفتند. در زمان سلجوقیان در ناحیه‌ای بین قزوین و آذربایجان، نزدیک به سرزمین‌های پیشین خرم‌دینان، در جوار قلمرو اسماعیلیان، مردمانی زندگی می‌کردند که عقاید آنها با عقاید مسلمانان منافات داشته است. این مردمان از سوی مورخان تاریخ میانه ایران، به عنوان شاخه‌ای از فرقه اسماعیلیه به حساب آمده و در زمان معاصر از سوی محققین تاریخ ایران دوره اسلامی به عنوان شاخه‌ای از غلات، فرقه اسماعیلی و پیروان آیین خرمی به شمار آمده‌اند. سوالی که مطرح می‌شود این است که چه شباهت‌هایی میان تعالیم و عقاید یارسانیان و خرم‌دینان وجود دارد. از سوی دیگر با استفاده از روش تحقیق روایی - علی در صدد آن برآمده‌ایم که با بیان عقاید، باورها و رسوم و هویت دینی آن مردمان عصر سلجوقی ساکن در منطقه یاد

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید بهشتی.

(Rezasafari1362@gmail.com)

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه شهید بهشتی.

(masoomhadi@yahoo.com)

شده، پرداخته و مقایسه‌ای تطبیقی میان آنها و پیروان کنونی فرقه یارسان انجام دهیم. شایان ذکر است که با توجه به شباهت‌های زیاد در زمینه عقاید، باورها، آداب و رسوم که میان مردمان مورد اشاره متون تاریخ میانه و محققین معاصر با عقاید، باورها، آداب و رسوم یارسانیان وجود دارد، به نظر می‌رسد که مردمان یادشده نیاکان عقیدتی - فکری پیروان کنونی آیین یاری باشند.

واژه‌های کلیدی: آیین یاری، سلجوقیان، اسماعیلیه، خرمدینان، یارسانیان.

الهیات سیاسی دوران سلجوقیان

یداله زارع‌نژاد*

ساختار سیاسی هر دوره متأثر از باورها و برداشت‌های الهیاتی و کیهان‌شناختی همان دوره می‌باشد. انگاره‌های الهیاتی رایج در اذهان سران و صاحب‌منصبان، سازنده نوع ساختار سیاسی حکومت می‌باشد. برای درک بهتر ساختار سیاسی هر دوره تاریخی می‌توان ابتدا به الهیات آن دوره پرداخت. لذا ساختار سیاسی دوران سلجوقیان از این امر مستثنی نیست و تحت تأثیر الهیات ایران باستان قرار داشت و سازندگان ساختار سیاسی در این امر قرینه‌سازی می‌کردند. بدین ترتیب نگارنده در پی پاسخ به پرسش اصلی مقاله یعنی تأثیر الهیات ایران باستان بر روی ساختار سیاسی سلجوقیان، فرضیه زیر را مطرح می‌نماید: سازندگان ساختار سیاسی متأثر از الهیات ایران باستان به شکل‌دهی حکومت سلجوقیان اقدام نمودند.

بنابراین نگارنده در سیر پژوهش این موارد را بررسی می‌نماید: تعریف مفاهیم کلیدی مانند الهیات، سیاست و حکومت سلجوقیان و در ادامه الهیات دوران سلجوقیان را نزد سردمداران و رهبران جامعه تشریح می‌کند. سپس تأثیر این الهیات را بر ساختار سیاسی سلجوقیان نشان خواهد داد و در پایان نتیجه‌گیری در مورد الهیات سیاسی دوران سلجوقیان خواهد داشت. همچنین نگارنده برای تبیین و تشریح مباحثش از منابع کتابخانه‌ای و تاریخی و اسناد تحریر شده درباره حکومت سلجوقیان و آراء دینی و الهیاتی مشاهیر آن دوره استفاده می‌کند.

واژه‌های کلیدی: الهیات، سیاست، سلجوقیان، ساختار سیاسی.

* کارشناس ارشد اندیشه سیاسی در اسلام از دانشگاه علامه طباطبایی. (Abi.politic@gmail.com)

شاهنامه و نقش آن در هنر سلجوقی

مجید ساریخانی*

شاهنامه فردوسی از همان آغاز سروده شدن، هنر ایران را متأثر از مضامین حماسی خود کرد و هویتی ایرانی - اسلامی به بسیاری از شاخه‌های هنری ایران بخشید. این پژوهش تلاش دارد به نقش شاهنامه در شکل‌گیری هنر سلجوقی بپردازد و بر آن است مستند به داده‌های هنری موزه ملی ایران گردد؛ همچنین از تک‌نگاری‌های رایج در معماری ایران جهت مقایسه‌ی تطبیقی بهره برده است. روش تحقیق توصیفی و تحلیلی و بازدید میدانی از داده‌های موزه ملی ایران در ارتباط با موضوع پژوهش حاضر است. سوال پژوهش این است که تاثیر گذاری شاهنامه فردوسی بر هنر سلجوقی چگونه قابل تبیین است؟ فرضیه پژوهش نشان می‌دهد که شاهنامه فردوسی بر هنر سلجوقی در قالب محتوای نقشمایه‌های تزئینی اثرگذار بوده است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که هنر سلجوقی در تمامی ابعاد و شاخه‌هایش نظیر سفال‌گری، فلزکاری، تزیینات وابسته به معماری و... به نحوی متأثر از شاهنامه فردوسی از دو منظر مضامین (نقشمایه‌هایی که موضوع آن برگرفته از داستان‌های شاهنامه است) و کتیبه‌نگاری (آثاری که متناسب با کاربری حاوی اشعاری از شاهنامه فردوسی می‌باشد) با رویکرد تزئینی - کاربردی است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقی، شاهنامه فردوسی، هنر، موزه ملی، کتیبه‌نگاری.

نقش مستوفیان شیعی در دستگاه اداری سلاجقه

عباس سرافرازی*

با این‌که دوره سلجوقی به علت سخت‌گیری‌هایی که خواجه نظام‌الملک در ابتدا داشت از دوره‌هایی تلقی شده که شیعیان منزوی بوده‌اند، اما باید عنوان کرد که از زمان وی خصوصاً پس از فوت خواجه فضای مناسبی برای شیعیان بوجود آمد، شیعیان سیاست تقیه، نفوذ در درون و تسامح و تعامل را در پیش گرفتند، سیاست منطقی شیعیان امامیه باعث تقویت اقتدار سیاسی، معنوی و اداری آنان شد، موقعیت آنان افزایش یافت، یکی از مهمترین مناصبی که شیعیان به دست آوردند ریاست و نیابت دیوان استیفاء بود، این دیوان، محاسبات و امور مالی را بر عهده داشت که پس از دیوان وزیر، مهمترین تشکیلات اداری سلجوقیان محسوب می‌شد، چون مستوفی با مسائل مالی و مالیاتی و معیشتی سروکار داشت دارای اهمیت و حساسیت شغلی بود، شیعیان در صدد بودند مشاغل مهم را از آن خود سازند. از این‌رو، مقام‌هایی مانند وزارت، دیوان طغرا، دیوان عرض و دیوان استیفاء را به دست آوردند. با به دست آوردن دیوان استیفاء نبض اقتصادی دولت سلجوقی در دست شیعیان امامیه قرار گرفته بود و به جرات می‌توان گفت پس از خواجه نظام‌الملک تقریباً در تمامی دولت‌هایی که تشکیل گردید مقام استیفاء از آن شیعیان بود و آنان از این منصب برای پشبرد اهداف سیاسی و مذهبی خود استفاده بردند.

واژه‌های کلیدی: شیعیان، سلجوقیان، تعامل، دیوان سالاری، دیوان استیفاء.

**بازتاب مؤلفه‌های معماری ایرانی
در روند شکل‌گیری معماری اسلامی دوره سلجوقی
(نمونه موردی: پلان چهار ایوانی و گنبد خانه‌های سلجوقی)**

بهمن سلطان احمدی،* سمیه داوودی**

دوره سلجوقی یکی از ادوار درخشان تمدن ایرانی - اسلامی است که در آن هنرهای گوناگون به چنان حد تعالی و پیشرفت رسیده‌اند که در کمتر دوره‌ای از تاریخ ایران می‌توان مانند آن را یافت. اهمیت هنر سلجوقی در درون هنر اسلامی، در موقعیت عالی ایران در این هنر نهفته است، به طوری که آن را می‌توان با نقش محوری ایتالیا در هنر اروپا مقایسه کرد. همچنین، این هنر توسعه روز افزون هنر ایران را در سده‌های بعد نقش زده است. سهم چشمگیر سلجوقیان در معماری ایران بیشتر در استقرار نهایی شماری از قالب‌های کهن معماری ایران و نیز قابلیت و شایستگی هنرمندان سلجوقی برای خلق تنوع و زیبایی در این معماری است.

مسئله پژوهش از این قرار است: آیا تحولات و تغییرات به وجود آمده در روند شکل‌گیری معماری اسلامی عصر سلجوقی از عناصر و ویژگی‌های معماری ایران باستان تأثیر پذیرفته است؟ به عبارت دیگر، هنرمندان سلجوقی برای خلق تنوع و زیبایی در این معماری تا چه اندازه متأثر از هنر پیشینیان خود در عهد باستان بوده‌اند؟

فرضیات مطرح شده که براساس آن تحقیق انجام گرفته است در دو بخش، مطرح می‌شود: ۱- هنر ایران در دوران باستان به ویژه در شیوه‌های پارسی و پارتی، اگرچه یکی از پربارترین دوران تاریخ هنر ایران است، اما اوج شکوفایی این هنر در دوره اسلامی صورت گرفته است. ۲- دوره سلجوقی یکی از ادوار درخشان تمدن ایرانی - اسلامی است

* دانشجوی کارشناسی ارشد معماری اسلامی دانشگاه سوره تهران. (b.sa.archi7@gmail.com)

** کارشناس معماری، دانشگاه پیام نور تهران واحد پرند. (art.somayyeh.davoudi@gmail.com)

که در آن هنرهای گوناگون به چنان تعالی و پیشرفت رسیده‌اند که در کمتر دوره‌ای از تاریخ ایران می‌توان مانند آن را یافت. سهم چشمگیر سلجوقیان در معماری ایران بیشتر در استقرار نهایی شماری از قالب‌های کهن معماری ایران و نیز قابلیت و شایستگی هنرمندان سلجوقیان برای خلق تنوع و زیبایی در این معماری است. با مطالعه، بررسی و مقایسه شماری از این آثار می‌توان به بسیاری از خصوصیات و ویژگی‌های معماری ایران در ادوار مختلف تاریخی، وحدت و انسجام بیشتری بخشید. این مقاله بر اساس روش توصیفی - تحلیلی است که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به اهمیت استفاده از عناصر معماری ایران باستان و تأثیراتی که این معماری در شکل‌گیری معماری اسلامی عصر سلجوقی داشته است، می‌پردازد. با توجه به گستردگی بحث مذکور و با عنایت به این که پلان چهار ایوانی در پیوند با یک صحن باز و گنبدخانه‌ای سترگ در دوره سلجوقی صورت‌بندی شده است، تنها به پژوهش پیرامون ارتباط میان پلان چهار ایوانی و گنبدخانه‌های عصر سلجوقی با نمونه‌های یافت شده از معماری ایرانی عصر باستان پرداخته می‌شود.

واژه‌های کلیدی: معماری سلجوقی، معماری ایران باستان، پلان چهار ایوانی، گنبدخانه.

دیوان احتساب و نقش آن در کارکرد تشکیلات اقتصادی، فرهنگی و مذهبی دوران سلجوقی

میترا شاطری*

حسبه یکی از ارگان‌های وابسته به تشکیلات اداری، مذهبی و قضایی بوده است که وظیفه نظارت بر تمامی امور شرعی و شهری شهروندان را بر عهده داشته است. لذا محتسب از میان افراد مخبر و آگاه انتخاب می‌شد. از دوره سلجوقی تألیفات بسیاری پیرامون دیوان حسبه، اجزاء، کارکردها و نقش آن در جامعه بر جامانده است.

با بررسی متون این دوره چنین به نظر می‌رسد که به هنگام غلبه ترکان سلجوقی بر ایران با وجود تأکید بزرگان و متشرعین، بر عالم و مخبر بودن محتسبان؛ حاکمان سلجوقی بر بکارگیری محتسبان ترک‌نژاد اصرار ورزیده و بیش از فقاهت و آگاهی مذهبی، بر شجاعت و وفاداری محتسبان تأکید می‌ورزیدند لذا در دستگاه مذکور، سلاقی، جایگزین موازین و احکام شرعی شده و کارکرد این بخش با تغییراتی مواجه گشت. این مقاله بر آن است به مدد متون برجامانده از دوره سلجوقی به تحلیل کارکرد، ویژگی‌ها و خصوصیات دستگاه حسبه پردازد.

واژه‌های کلیدی: احتساب، حسبه، محتسب، امر به معروف و نهی از منکر، تشکیلات اداری، اصناف.

بررسی مکتب کتاب‌آرایی سلجوقی با مطالعه موردی: نسخه نهج‌البلاغه موجود در کتابخانه ملی ایران

اکبر شریف‌زاده*

دوره سلجوقی یکی از نقاط آغازین کتابت و کتاب‌آرایی ایرانی - اسلامی محسوب می‌شود. این تحقیق به هنر کتاب‌آرایی این دوره با مطالعه موردی بر روی یک نسخه خطی نهج‌البلاغه پرداخته می‌شود. پژوهش حاضر با هدف ارائه و معرفی ویژگی‌های هنر کتاب‌آرایی دوره سلجوقی انجام شده است. هنر کتابت و کتاب‌آرایی سلجوقیان و ویژگی‌های بارز هنری و عناصر کاربردی در آن از پرسش‌های اساسی پژوهش حاضر است. مشخصات آرایه‌های کاربردی هنر کتابت، در نسخه نهج‌البلاغه مورد بحث پرسش دیگر این تحقیق است. روش تحقیق در پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی با بررسی موردی بر روی نسخه خطی مورد بحث و تطبیق آن با پژوهش‌های انجام شده در حوزه مکتب هنری سلجوقی است. نتایج در این تحقیق نشان داد هنر کتاب‌آرایی سلجوقیان دارای عناصر مشخصی است که آن را از سایر مکاتب هنری - تاریخی ایران متمایز می‌کند. ویژگی‌های متمایزکننده این مکتب هنری: کاربرد غالب رنگ طلا در کتیبه‌سازی و جدول‌کشی نمود می‌یابد. همچنین رنگ لاجورد به عنوان دومین رنگ اصلی در تزیینات آرایه‌های کتابت این دوره نقش اساسی دارد. استفاده از عناصر تزیینی ساده ولی متقارن که بیشتر دارای اشکال هندسی هستند از دیگر ویژگی‌های هنری کتاب‌آرایی این دوره است.

واژه‌های کلیدی: ایران، سلجوقی، کتاب‌آرایی، نسخه خطی، نهج‌البلاغه.

* فهرست‌نگار نسخ خطی کتابخانه ملی ایران، کارشناس ارشد ایران‌شناسی.

مقایسه تطبیقی ترکمانان عراقی و نگویدریان (با تکیه بر تداوم سنت‌های قبیله‌ای در نیروهای آزاد)

توحید شریفی*

در دوره‌ی سلجوقیان و مغولان با دو نیروی نظامی به نام‌های ترکمانان عراقی و نگویدریان برخورد می‌کنیم. از آنجایی که فرماندهان دسته‌های نظامی آنان توسط حکومت مرکزی از میان رفتند، لذا به لحاظ سلسله مراتب نظامی از استقلال نسبی برخوردار شدند. بنابراین به جای آن که به حکومت غالب، یا بدنه‌ی اصلی نیروی معارضی که خود از آن مشتق شده بودند، باز گردند؛ به صورت مستقل و آزاد درآمده و نیروی خود را در اختیار حکومت‌های محلی قرار دادند. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های مشترک این دو، جدا از کیفیت و شرایط شکل‌گیری آن‌ها، تداوم سنت‌های قومی و قبیله‌ای می‌باشد، به نحوی که می‌توان آن‌ها را حافظان آداب و سنن قبیله‌ای در مقابل تغییر و تحول فکری بدنه‌ی اصلی حکومت دانست. در این پژوهش تلاش شده است مفهوم نیروی آزاد در تاریخ ایران تحلیل و به این سؤال پاسخ داده شود که چرا سنت‌های قبیله‌ای در نیروهای آزاد تداوم یافت؟ فرض بر این است که ارتباط بیشتر با نیروهای تازه نفس قبیله‌ای و عدم درگیری در مسائل شهرنشینی و حکومتی از اصلی‌ترین دلایل این امر می‌باشد. روش تحقیق پژوهش، توصیفی - تحلیلی است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، ترکمانان عراقی، مغولان، نگویدریان، سنت‌های قبیله‌ای، نیروهای آزاد.

آسیب‌های نظام اقتصادی از منظر خواجه نظام الملک (با تأکید بر سیاست‌نامه)

امامعلی شعبانی*

آسیب‌شناسی نظام اقتصادی یکی از مباحث محوری در علم اقتصاد محسوب می‌شود. علت این امر نیز در آن است که ارائه راهکارها و اقدامات منتج از شناخت دقیق شرایط و آسیب‌ها می‌تواند بر اعتبار آن بیفزاید. خواجه نظام‌الملک طوسی اگر چه چهره‌ای غالباً سیاسی دارد، لیکن شخصیت جامع‌الاطراف است که رشد و تکامل همه جانبه جامعه را در پیوند تنگاتنگ عواملی چون سیاست و اقتصاد و حتی فرهنگ می‌داند.

پرسش اساسی این است که این متفکر بزرگ ایرانی مهم‌ترین آسیب‌های نظام اقتصادی را در چه چیزهایی می‌داند و آنگاه چه نسخه و راه درمانی برای آن ارائه می‌دهد؟ یافته‌های پژوهش نیز که حاصل رویکردی تحلیلی به بحث است، نشان می‌دهد که خواجه نظام‌الملک از بیکاری، عدم احترام به حق مالکیت، عدم وجود ساختار نظارتی، ارتشاء، فساد، احتکار و... به عنوان مهم‌ترین آسیب‌های نظام اقتصادی به طور اعم و در ایران عصر سلجوقی به طور اخص یاد کرده و راهکارهای موثری بر آن پیشنهاد می‌نماید. با توجه به اتصال و زمانمندی پدیده‌های انسانی - اجتماعی، رویکرد او به آسیب‌شناسی اقتصادی، امروزه می‌تواند برای سیاست‌گذاران این عرصه و در شرایط ایران امروز ما مفید بوده و از سوی دیگر بر هویت ممتاز ایرانی در عرصه تفکر اقتصادی صحنه بگذارد.

واژه‌های کلیدی: نظام اقتصادی، آسیب‌ها، خواجه نظام‌الملک، سیاست‌نامه، بیکاری، ارتشاء، احتکار، عدم نظارت.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه اراک. (shabani.2009@gmail.com)

تأثیرات داستان‌های ادبی و اساطیری بر شکل‌دهی نقوش سفالین کاشان

محبوبه شهبازی*

سفال و صنایع وابسته به آن از جمله‌ی هنرها و صنایعی است که در دوره سلجوقیان به اوج شکوفایی خود رسید. داستان‌های ادبی و اساطیری از جمله‌ی نقوشی هستند که در سفال‌های این دوره و بالاخص سفال‌های کاشان بسیار مورد استفاده بوده‌اند. توجه ویژه به ادبیات فارسی از ویژگی‌های حکومت سلجوقی در ایران بوده است، که این می‌توانسته به دلیل انگیزه‌های سیاسی سلجوقیان به مقبولیت بخشیدن به حکومت خود به عنوان حکومتی ایرانی و نیز توسط مردمی ایرانی باشد. این مطالعه بر این فرضیه استوار است که نقوش تزئینی روایی بر دیواره‌های ظروف سفالین این دوره، یکی از نموده‌های این انگیزه‌های سیاسی باشد. در این راستا پس از مطالعه‌ی چندین نمونه از ظروف سفالین سلجوقی، تعدادی از آنها که مورد نظر این تحقیق بودند انتخاب شدند و جهت پاسخ به سؤالاتی از این قبیل که برای تزئین این ظروف، کدام داستان‌های ادبی و اساطیری مورد استفاده قرار گرفته‌اند و آیا انگیزه‌های سیاسی در این انتخاب تأثیر گذار بوده‌اند یا خیر، مورد پژوهش قرار گرفتند. این پژوهش با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و توصیفی - تحلیلی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: سفال‌های سلجوقی، تزئین، ادبیات، انگیزه‌های سیاسی.

بررسی سیر تحول معماری دوره سلجوقی و تاثیرگذاری آن بر معماری دوران اسلامی

محمد شهریاری*

معماری دوره سلجوقی به عنوان میراث غنی از معماری و شهرسازی ایران، نقطه عطفی در هنر و معماری این تمدن با شکوه به شمار می‌رود. بر همین اساس، پس از مطالعه معماری ایران دوران اسلامی، با استفاده از نظریات پژوهندگانی مانند آندره گدار، آرتور پوپ، دبلیو فریه، پیرنیا و... چهارچوب نظری تحقیق تنظیم شد. هدف این پژوهش مطالعه تحولات معماری دوره سلجوقی نسبت به گذشته در سه بخش تحولات معماری، تحولات نیارش و تحولات ساختمایه و تزئینات است و سپس بررسی تاثیر گذاری این تحولات بر معماری بعد از خود می‌باشد.

روش پژوهش در این مقاله از نوع «تفسیری - تاریخی» می‌باشد. این مقاله با ابزار مشاهده آثار معماری سلجوقیان و منابع کتابخانه‌ای می‌کوشد تا حد امکان به مدارک مورد نیاز دست یابد. روایت آثار معماری با استفاده از توصیف و ارزیابی با استفاده از تحلیل صورت پذیرفته است. یافته‌های پژوهش مشخص می‌کند که معماری دوره سلجوقی یک معماری کاملاً اصیل و دینی است که توانسته به‌رغم تکامل الگوهای معماری ایرانی مانند الگوی چهار ایوانی با تلفیق آنها با مفاهیم اسلامی به الگوی مناسب معماری ایرانی اسلامی دست یابد. همچنین با به کارگیری روش‌های جدید سازه‌ای موجب ابداع گنبد‌های دوپوسته‌ای شده و نه تنها هنر آجر کاری به اوج کمال رسیده بلکه برای اولین بار شاهد عنصر تزئینی «کاشی لعابدار فیروزه‌ای» هستیم.

* دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری پردیس علوم و تحقیقات چهارمحال و بختیاری و عضو باشگاه پژوهشگران جوان دانشگاه آزاد اسلامی شهرکرد. (architize@gmail.com)

دستاورد پژوهش نشان می‌دهد که معماری دوره سلجوقی را به عنوان مبدا تحولات در تاریخ معماری ایران دوره اسلامی معرفی می‌کنیم زیرا تاثیر گذاری آن بر معماری دوره‌های بعد به حدی بود که شاهد سبک معماری «ایرانی - اسلامی - سلجوقی» در کشورهای همسایه هستیم.

واژه‌های کلیدی: معماری سلجوقی، چهار ایوانی، گنبد دو پوسته، کاشی لعابدار فیروزه‌ای، معماری ایرانی اسلامی.

بازتاب فرهنگ و زندگی اجتماعی بر کاشی‌ها و سفالینه‌های عصر سلجوقی

مهتا شیخی*

در پژوهش حاضر قطعاتی از کاشی‌ها و سفالینه‌های منقوش لعابدار دوران سلجوقی موجود در موزه‌ها از لحاظ تکنیک، نقوش و موتیف‌های بکار رفته در ساخت مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و به عنوان یک عنصر فرهنگی شاخص در این دوران معرفی می‌گردد، چراکه با توجه به کمبود منابع مکتوب، این آثار به مثابه سندی ارزشمند از فرهنگ نانوشته و زندگی اجتماعی مردم بوده و ترجمان افکار، آداب و رسوم، فرهنگ عامه و نیز باورهای مذهبی ایشان می‌باشد. در این پژوهش از مطالعات میدانی - مراجعه به موزه‌ها - و نیز منابع کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. سوالات در چند مقوله خلاصه می‌شوند، از جمله این‌که اصولاً سفالینه‌ها و کاشی‌های عصر سلجوقی دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟ آیا نقوش بکار رفته در سفالینه‌ها و کاشی‌ها صرفاً جهت تزئین هستند و یا معنا و مفهوم عمیق‌تری دارند؟ و در صورت معنادار بودن، آیا آنهایی که برگرفته از گذشته‌های دور هستند، بار معنایی خود را حفظ کرده‌اند و یا صرفاً تزئینی هستند؟ و سرانجام این‌که این آثار گویای کدامین مضامین فرهنگی و اجتماعی مردمان آن دوران می‌باشند؟

در پایان، پس از مطالعه داده‌های فرهنگی موجود در موزه‌ها که سه اثر شاخص آن به عنوان نمونه به طور اخص از لحاظ تکنیک و تحلیل نقوش مورد بررسی قرار گرفته و نیز طبقه‌بندی نقوش سفالینه‌ها و کاشی‌ها در چند گروه کلی: ۱- نقوش انسانی ۲- نقوش حیوانی ۳- نقوش هندسی ۴- نقوش گیاهی ۵- نقوش تزئینی ۶- نقوش خطی یا نوشتاری، کیفیت بالای نمونه‌های سفالینه و کاشی مورد بررسی قرار گرفته، نشان‌دهنده اصول و فنون

* کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، کارشناس فرهنگی و موزه دار موزه مقدم دانشگاه تهران.

تکنیکی و مهارت‌های بصری والا به ویژه طراحی بوده و در حقیقت حلقه اتصال بین تصویرگری دوران قبل و بعد از اسلام در ایران می‌باشند. در واقع می‌توان گفت که توجه به معنا و مفهوم و مشارکت فکری از ویژگی‌های مهم فرهنگی این دوران است که با باورهای کهن و اساطیری اقوام تابعه که در کنه آنها نیز اشاراتی عمیق به معنا و حقیقت وجود داشت، آمیخته و بنیانی نو را پدید آورد که در وجوه مختلف تمدن این دوران از جمله سفالگری و کاشی‌گری متبلور است.

واژه‌های کلیدی: دوران سلجوقی، سفالینه، کاشیگری، نقش و نگاره، فرهنگ و زندگی اجتماعی.

دیانت و سیاست در ایدئولوژی خواجه نظام الملک: با توجه به تضاد فرهنگی و هویتی آن با ایدئولوژی خلافت عباسی

توموکو شیمویاما*

متون تاریخی اغلب ایدئولوژیک است و بنابراین مطالعات ایدئولوژی برای مورخان مانند نقد منابع جزو واجب‌ترین تکالیف است. تاریخ سلجوقی بعنوان دوره بنیان‌گذار الگوی جدید ایدئولوژی و کشورداری اهمیت ویژه دارد، ولی تاکنون در این زمینه مطالعات جدی صورت نگرفته است. اصلی‌ترین موضوع ایدئولوژی خواجه نظام الملک، ویژگی ایرانی آن است که تاکنون موضوع پیچیده تاریخی مانده است و اغلب باعث گمراهی در تاریخ‌نگاری دوره سلجوقی (بویژه اوریانتالیست‌ها) شده است. در این مقاله، یکی از نکات اصلی ایدئولوژی خواجه، یعنی دیانت و سیاست در سیاست واقعی (realpolitik) وی را با توجه به تضاد فرهنگی و هویتی آن با ایدئولوژی عربی خلافت عباسی، نشان می‌دهیم. آنچه که کاملاً مشخص است تضاد ایدئولوژیک بین خواجه نظام الملک و خلافت عباسی ناشی از تضاد و تفاوت‌های عمیق بین جوامع ایرانی و عربی است.

واژه‌های کلیدی: دیانت، سیاست، ایدئولوژی نظام الملک، تضاد فرهنگی و هویتی، خلافت عباسی.

* استادیار تاریخ و زبان فارسی دانشگاه توکیو (TUFS)، دکتری تاریخ ایران پس از اسلام، دانشگاه تربیت مدرس. (shimoyamatomoko@gmail.com)

رابطه تزئین سفال مینایی و فرهنگ عامه در دوره‌ی سلجوقیان

احمد صالحی کاخکی،* میترا شاطری،** سولماز منصوری***

در دوره سلجوقیان صنعت سفال‌سازی به درجه بالایی از کیفیت و زیبایی خود دست یافت. تزئینات سفال مینایی که در مراکز عمده تولیدی همچون کاشان، ری و ساوه ساخته می‌شدند از بهترین نمونه‌های تاثیرات فرهنگی دوران خود بر روی سفال‌های مینایی به شمار می‌رود. این پژوهش به بررسی و شناسایی فرهنگ رایج در جامعه ایران در دوران سلجوقی از یک سو و فرهنگ حاکمان آن دوران از سوی دیگر می‌پردازد و تلاش می‌کند تا میزان تاثیرگذاری هر یک از این فرهنگ‌ها بر روی سفال‌های مینایی را روشن نماید. این پژوهش از طریق گردآوری اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای تهیه شده است که نتایج آن می‌تواند به روشن شدن وضعیت اجتماعی و فرهنگی در سطح عمومی در دوره سلجوقیان کمک نماید.

واژه‌های کلیدی: سلجوقی، فرهنگ عامه، سفال مینایی، نقاشی.

* استادیار دانشگاه هنر اصفهان. (ahmadsalehikakhki@yahoo.com)

** استادیار دانشگاه شهرکرد. (mshateri@yahoo.com)

*** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اصفهان. (mansoori.solmaz@yahoo.com)

کارکرد و مناسبات نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی در عصر سلجوقی

ناصر صدقی*

پژوهش حاضر بر مبنای این مسأله شکل گرفته است که گونه‌های نظام‌های اقتصادی و تولیدی رایج در جامعه عصر سلجوقی که در سه زمینه زراعت و کشاورزی، فعالیت‌های کارگاهی، تجارت و دامداری در جریان بوده، به لحاظ درون ساختاری دارای چه ویژگی‌ها و کارکردهایی بوده و چه نسبت و رابطه‌ای با یکدیگر داشته است؟ با عنایت به پژوهش‌های تاریخی صورت گرفته در موضوع بیان و توصیف گونه‌ها و مصادیق نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی رایج در جامعه عصر سلجوقی، قصد ما در اینجا طرح بحث در سطحی دیگر از این زمینه و البته مرتبط با آن است. در راستای مسأله طرح شده، مباحث این پژوهش بر مبنای این فرضیه شکل گرفته که برخلاف تصور رایج در پژوهش‌های معمول، در عرصه تاریخی و در واقعیات مربوط به حیات اقتصادی جامعه عصر سلجوقی، انواع و گونه‌های نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی مستقل و جدا از هم وجود نداشته است، بلکه در عمل یک نوع منظومه اقتصادی واحد و کلان و گسترده وجود داشته است که در درون آن به شکلی به هم پیوسته انواعی از نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی و معیشتی، جریان داشته است. هر چند به لحاظ شکلی و ابزارهای تولیدی و بسترهای فعالیت اقتصادی بین نظام‌های اقتصادی مذکور گونه‌ای تفکیک و تفاوت وجود داشت، اما به گونه‌ای نبوده است که نظام‌های اقتصادی و شیوه‌های تولیدی موسوم به زراعت و کشاورزی، تجارت و فعالیت‌های اقتصادی کارگاهی و دامداری از حیث مبانی و منابع اقتصادی مستقل و جدا از هم باشند. بر همین اساس هم بر خلاف دیدگاه‌های اقتصادی تکامل‌گرا، شیوه‌ها و نظام‌های تولیدی مذکور نه تنها در ادامه و امتداد

* دانشیار تاریخ دانشگاه تبریز. (n_sedghi@tabrizu.ac.ir)

هم شکل نگرفته و با یکدیگر در تعارض و تضاد ساختاری و تکاملی نبودند، بلکه به جهت تعلق داشتن همگی به شیوه تولید کشاورزی و زمین‌داری و محصولات و فرآورده‌های حاصل از چنین بستری از فعالیت اقتصادی، دارای مبانی مشترک و پیوستگی‌های ساختاری و کارکردی عمیقی بوده‌اند. به طوری که حاکم بودن چنین شرایطی موجب آن شده بود همواره در طول تاریخ جامعه ایرانی این سه شیوه تولیدی و حیات اقتصادی در پیوستگی و همزیستی با هم در قالب یک منظومه کلان اقتصادی و اجتماعی تداوم و استمرار داشته باشند. همچنان که بر مبنای مصادیق تاریخی مربوط به حیات اقتصادی جامعه عصر سلجوقی می‌توان موضوعیت چنین شرایطی را نشان داد.

واژه‌های کلیدی: اقتصاد زراعی، اقتصاد کارگاهی و تجاری، اقتصاد دامداری، کارکردهای درونی، مناسبات، جامعه عصر سلجوقی.

واکاوی فرآیند شکل‌گیری ایالات اقطاعی در نظام دیوان سالاری سلجوقیان

ناصر صدقی،* امیر علی‌نیا،** آزاده کریمی بابازیدی***

شناخت تاریخ تحولات دوره سلجوقیان، به دلیل ویژگی‌های تاریخ‌نگاری و منابع تاریخی دوره سلجوقیان با مشکلات خاص خود روبروست. از جمله به دلیل عدم حمایت رسمی دولت سلجوقی از تاریخ‌نگاری و در پی آن عدم دسترسی مورخان به اخبار و سیاست‌های دولتی، اخبار و اطلاعات پراکنده‌ای از تحولات این دوره باقی مانده است. دیوان‌سالاری عریض و طویل سلجوقیان که در راس آن وزیر قرار داشت، مجموعه‌ای از ایالات و نواحی را شامل می‌گردید که ایالات اقطاعی یکی از آنها به شمار می‌رود. همزمان با مرگ سلطان محمد سلجوقی و با ضعف تدریجی دیوان سالاری حکومت مرکزی و گسترش سیاست واگذاری این نوع ایالات، بسیاری از ایالات دیوانی سلجوقیان به امرای عالی رتبه واگذار گردید که به صورت اقطاعی درآمدند. از آنجایی که دولت، نظارت و تمرکز کافی بر روی این نوع ایالات نداشت، آنان نیز به تدریج از نفوذ دیوان مرکزی سلجوقیان کاستند. در این مقاله سعی بر آنست تا با بررسی فرآیند شکل‌گیری ایالات اقطاعی در دوره سلجوقیان، به علل اتخاذ این سیاست در دوره سلجوقیان پرداخته شود؟

واژه‌های کلیدی: ایالات اقطاعی، سلجوقیان، دیوان سالاری، اقطاع.

* دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تبریز. (n_sedghi@tabrizu.ac.ir)

** امیر علی‌نیا، کارشناس ارشد تاریخ و مدرس دانشگاه پیام نور.

*** آزاده کریمی بابازیدی، دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه اصفهان

(azadehkarimi889@yahoo.com)

سفال زرین فام ایرانی طی قرون ۶ تا ۸ هـ. ق و مراکز تولیدی آن

حسین صدیقیان * سیّده ساجده محمّدی **

یکی از گروه‌های مهمّ سفالین ایران در طول قرون ۶ تا ۸ هـ. ق که با تکنیک جدید نقّاشی روی لعاب ساخته شده‌اند، سفالینه‌های معروف زرین فام هستند. با توجّه به مطالعات باستان‌شناسی صورت گرفته مشخص شده است که این سفال‌ها در فاصله‌ی قرون ۲-۳ هـ. ق تا دوره قاجاریه تولید شده‌اند ولی اوج ترقّی آنها به قرون ۶ تا ۸ هـ. ق باز می‌گردد. هر چند از زرین فام‌های سلجوقی اطلاعات بسیاری منتشر شده لیکن پرسش مهمّی که همواره مدّ نظر پژوهشگران این عرصه بوده در مورد مرکز یا مراکز تولیدی این سفالینه‌ها طی این دوره بوده است. طبق فرضیّات مطرح شده در مراکز متعددی چون ساوه، جرجان، کاشان و ری این سفال تولید شده است. لیکن فرضیه‌ی اصلی پژوهش حاضر بر این امر استوار است که در مراکز چو ساوه و ری این سفال تولید نشده است، زیرا شواهد تاریخی و باستان‌شناسی نیز آن را تأیید نمی‌کند. در پژوهش حاضر برآنیم تا با استفاده از نتایج تمامی مطالعاتی که تاکنون صورت گرفته و شواهد باستان‌شناسی جدید، جنبه‌های مختلف زرین فام‌های این دوره را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. با استناد به مطالعات صورت گرفته مشخص گردیده که طی قرون ۶ تا ۸ هـ. ق در مراکز مهمی چون کاشان، جرجان، جیرفت و احتمالاً ری، این نوع سفالینه تولید شده است. ویژگی‌های فنی و تزئینی این سفال‌ها با توجّه به بازه‌ی زمانی و مکانی تولید آنها متفاوت بوده است.

واژه‌های کلیدی: سفال زرین فام، دوره سلجوقی، ایران، باستان‌شناسی.

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه تهران. (Hossein.Sedighian@Gmail.com)

** دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران. (Smihammadi389@hotmail.com)

**بررسی انتقادی بازنمایی تحولات عصر سلجوقیان در گفتمان انحطاط‌شناسی
تمدن اسلامی - ایرانی
با تکیه بر دیدگاه‌های دکتر سیدجواد طباطبایی**

زهیر صیامیان گرجی *

پس از مواجهه فرهنگ و تمدن اسلامی با دنیای غرب و مفاهیم مدرن، مسئله انحطاط و زوال و یا عقب ماندگی و عدم توسعه یافتگی جامعه ایرانی اسلامی به یکی از دغدغه‌های اصلی جریان‌های فکری مختلف معاصر تبدیل شده است. در این میان جستجوی دلائل و عوامل این مسئله در تاریخ ایران باعث شد شکل‌گیری حکومت ترکان سلجوقی و تبیین نقش آن در زوال تمدن و تفکر اسلامی مورد توجه متفکران و مورخان معاصر قرار گیرد. موضوع مقاله حاضر شناسایی چیرستی بازنمایی محققان گفتمان انحطاط‌شناسی تمدن اسلامی - ایرانی از تحولات این دوره تاریخی و مسئله مقاله نیز فهم چگونگی و چرایی این شیوه بازنمایی و پیامدهای آن در شناخت این دوره تاریخی است. مقاله حاضر قصد دارد به طرح این پرسش پردازد که ترکیب بندی تاریخی این دوران در آثار طباطبائی به چه شکل روایی است و در پی این امر پیش فرض‌های فکری چنین صورت بندی روایی و معرفتی در توضیح دلائل و عوامل انحطاط و زوال ایران چیست؟ و تلاش خواهد کرد نشان دهد این مولفه‌ها و الگوی بازنمایی تاریخ ایران توسط طباطبایی و گفتمان انحطاط‌شناسی تمدن اسلامی - ایرانی برآمده از گفتمان تجدد است که بر اساس مبانی فکری مدرنیته و تاریخ عصر روشنگری اروپا به روایت تاریخ ایران می‌پردازد. در این گفتمان بین «خردگرایی» و «تساهل» و نیز «مدنیت و شهرنشینی» و «جدایی دین از دولت» با «تجدد» و «پیشرفت» رابطه‌ای معنادار فرض می‌شود. بر این اساس بین «تعصب» مذهبی

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه شهید بهشتی. (zohairsiamian@yahoo.com)

«بیگانگان» ترک و «زندگی قبیله‌ای و کوچ نشینی» آنان و انحطاط تمدن اسلامی رابطه‌ای معنادار تصور شد و تاریخ میانه ایران و جهان اسلام از این زوایه در راستای تبیین رابطه «عقلانیت» و «تجدد» به تصویر کشیده و گزارش شده است. به همین دلیل بین برآمدن و حکمرانی «ترکان متعصب» سلجوقی و عملکرد «ضد فلسفی» و «خردستیزی» امام محمد غزالی و نیز ایجاد نظامیه‌ها و «حمایت سیاسی از فقهای شافعی و حنفی» و «زوال» تفکر اسلامی نیز چنین رابطه معناداری دیده شد. برآیند این دلایل و عوامل از منظر متفکران و مورخان معاصر، آغاز زوال تفکر و تمدن اسلامی بعد از دوره «رنسانس اسلامی» و «عصر زرین فرهنگ ایران» در قرن چهارم بوده است. مدعای مولف این است که وجود چنین پیش فرض‌هایی قرائت ایدئولوژیک و بازسازی کژتابانه تاریخ ایران دوره میانه را برای شناسایی فقدان مولفه‌های فکری و مادی پیشرفت بر اساس تاریخ اروپا در عصر جدید در جامعه ایرانی و اسلامی در پی خواهد داشت و مانع از بررسی علمی تاریخ این دوران خواهد شد. رویکرد بکار رفته در این نوشتار معناکاوای گفتمانی است. بر اساس مفاهیم این رویکرد «ترکیب بندی متن» تحقیقات محققان از آن دوره تاریخی حاوی «موضع فرهنگی» است که «شکل روایی ابداع‌شده‌ای از شناخت درباره گذشته» را بازنمایی می‌کند. در این بازنمایی تاریخ گذشته بر اساس «گفتمان تجدد» روایت می‌شود تا علت و دلایل «عقب ماندگی» تمدن اسلامی - ایرانی را از تمدن جدید غربی توضیح داده و تبیین کند. نتیجه این‌که بازنمایی آنان از گذشته وجهی ایدئولوژیک دارد و مانع درک و تبیین درونی رویدادهای گذشته به عنوان هدف علم تاریخ می‌شود.

واژه‌های کلیدی: انحطاط و زوال تمدن اسلامی و ایرانی، تعصب مذهبی و زندگی قبیله‌ای، خردستیزی و عدم تساهل فکری، خردگرایی عصر روشنگری، نظریه‌های مدرنیته اروپایی.

انعکاس تاثیر فرهنگی و اجتماعی حمله‌ی غزان به خراسان در اشعار انوری و خاقانی

قاسم ضیاء،* الهام نامور**

حمله قبایل غز به خراسان در عصر سنجر سلجوقی اگرچه خود معلول عوامل متعددی بود، تاثیرات متعدد فرهنگی و اجتماعی نیز بر خراسان آن عصر باقی گذارد. بازتاب این حمله در منابع تاریخی آن دوره به ویژه در اشعار شعرای آن عهد، نشان از تاثیر بسیار بد اجتماعی این فتنه در آن سامان دارد. قتل و غارت و ستم کاری‌های غزان در خراسان و کرمان به شاعران آن دوره انگیزه‌ی سرودن مرثیه‌هایی بسیار به فارسی و عربی داده است تا بدین طریق غصه‌ها و ناراحتی مردم آن دیار را به فریاد بکشند. شعرای بزرگی چون انوری ابیوردی و خاقانی شروانی که در آن عصر، شاهد اوضاع بسیار اسفناک اجتماعی و فرهنگی متأثر از این حمله بوده‌اند؛ هر کدام به نحوی به انعکاس این شرایط پرداخته‌اند. توجه به اشعار اجتماعی شاعران آن عصر علاوه بر جلوه‌گر ساختن گوشه‌ای از تاریخ ایران، تجلی شعر و هنر در دفاع از مردم و حمایت از مظلوم و بازتاب شرایط فرهنگی و اجتماعی آن دوره است. این پژوهش با مطالعه‌ی شرایط فرهنگ اجتماعی قبل و بعد از حمله غزان در دیوان‌های شعرای آن عصر بخصوص دیوان انوری و خاقانی به دنبال رهیافتی نو در مطالعه تاریخ فرهنگ اجتماعی این عصر است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ اجتماعی، سلجوقیان، غزان، خراسان، انوری، خاقانی.

* کارشناس ارشد تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی. (zia.ghasem@gmail.com)

** کارشناس ارشد تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی.

فراز و فرود فلسفه در عصر سلاجقه

عظیم عابدینی، * محمدعلی نجفی **

هدف پژوهش حاضر بررسی وضعیت فلسفه در زمان سلاجقه و پس از آن است. نویسندگان با این فرضیه که وضعیت علوم معقول، پیش از تأسیس حکومت سلجوقیان، وضعی نسبتاً قابل قبول و مطلوب بوده، از نگرش ضیق به دانش‌های رایج فلسفی در دوره سلجوقیان و پس از آن در غرب اسلامی، سخن گفته‌اند. افول حکمت در این عصر و موج شدید فلسفه‌ستیزی، وجود خیل بسیار دانشمندان فلسفه‌ستیز و تحریم آموزش حکمت و فلسفه، هجمه‌ی فراوان و ردیه‌نویسی انبوه علیه فلسفه و کلام، نگاه منفی به فلسفه در شعر شاعران و افول دایره‌المعارف علوم نویسی، از مدعاهای اثبات‌کننده‌ی این فرضیه است. علل افزایش مخالفت با علوم فلسفی، نقش نگرش مذهب اشعری به علوم در این میان و همچنین تأثیر غزالی و نظامیه‌ها در فلسفه‌هراسی بررسی و عکس‌العمل دو مذهب اسماعیلیه و شیعه‌ی دوازده امامی نسبت به فلسفه‌ستیزی حاد این عصر پرداخته‌اند، در نهایت ضمن بیان ریخت‌شناسی مخالفان فلسفه، به برخی نتایج هجوم سلجوقیان به فلسفه اشاره شده، و دستاوردهای اصلی تحقیق «نقد و رد نظریه افول فلسفه در ایران پس از عصر سلجوقی» و «قبول نسبی نظریه افول حکمت در غرب اسلامی به ویژه در مصر و اندلس» می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، فلسفه و حکمت، فلسفه‌ستیزی، نظامیه‌ها، غزالی.

* دکترای فلسفه از دانشگاه تهران و مدرس دانشگاه‌های قم و تهران. (azimabedini1356@yahoo.com)

** دانش‌آموخته حوزه علمیه قم، پژوهشگر پژوهشکده باقرالعلوم (ع)، دانشجوی دکترای تاریخ.

(najafi1370@gmail.com)

تحلیل نقوش نجومی و صورت‌های فلکی روی اشیای فلزی دوره سلجوقی

رحمت عباس‌نژاد سرستی،* اختر حسین‌نژاد**

موضوع مقاله حاضر تحلیل نقش‌های مرتبط با علم نجوم و صورت‌های فلکی است که بر روی برخی از اشیای فلزی برجای مانده از دوره سلجوقی دیده می‌شوند. برخی از این نقوش و صورت‌ها از مبانی اسطوره‌ای و افسانه‌ای نظیر داستان‌های شاهنامه فردوسی منشا یافته‌اند. تلفیق شدن برخی از موضوعات دوران پیش از اسلام و دوران اسلامی و تجلی آن‌ها بر روی آثار هنری و صنعتی قابل تأمل است. یکی از مهم‌ترین موضوعات مشترک و قابل تحلیل در این زمینه، نقوش نجومی و صورت‌های برج‌های فلکی روی آثار و اشیای فلزی دوره یادشده است. نگارندگان در این مقاله، پاسخ پرسش‌های ذیل را جست‌وجو می‌کنند: نقوش نجومی اشیای فلزی دوره سلجوقی از چه خاستگاه‌هایی برخوردارند؟ این نقوش چگونه با بهره‌مندی از موضوعات پیش از اسلام دوره ساسانی و مبانی اسلامی تلفیق یافته‌اند؟ مضامین و مفاهیم این نقوش چیست و چه تفسیری از آن‌ها می‌توان به عمل آورد؟

پاسخ پرسش‌های بالا با این پیش‌فرض‌ها بی‌جویی می‌شود: نقوش موصوف، از سویی ریشه در موضوعات دوره ساسانی و اسطوره‌ای دارند و هم از مبانی اعتقادات اسلامی الهام می‌گیرند. این نقوش با توجه به سابقه‌ی دیرینه‌ی هنر فلزکاری ایرانی و پیشرفت‌های علمی و هنری صورت‌پذیرفته در دوره‌های اسلامی به‌ویژه دوره سلجوقی با یکدیگر ترکیب گشته‌اند. نظر به گسترش علم نجوم و توسعه‌ی هنر و صنعت فلزکاری در این دوره، نقوش نجومی، صورت‌های فلکی و منطقه‌البروج بر روی اشیای کاربردی و تزئینی و

* استادیار دانشگاه مازندران، دانشکده هنر و معماری، گروه آموزشی باستان‌شناسی.

(r.abbasnejad@umz.ac.ir)

** دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه مازندران. (a.hoseinnejad@stu.umz.ac.ir)

ابزارها و ادوات علمی ظاهر شدند. این نقش‌ها دارای مفاهیم و مضامین علمی، نجومی، اسطوره‌ای و مذهبی هستند. پژوهش حاضر بر پایه‌ی مطالعات کتابخانه‌ای و هم‌سنجی نقوش نجومی و اسطوره‌ای روی آثار فلزی دوره‌ی سلجوقی و دوره‌های پیشین استوار است.

رویکرد نظری این مقاله بر پایه‌ی نهضت‌های علمی، فرهنگی، هنری و صنعتی در دوره‌ی سلجوقی استوار است که وقوع آن‌ها ریشه در جریان ایجاد الگوی ایرانی - اسلامی در زمینه‌های گوناگون داشته است. با پیش‌رفت علم نجوم در چارچوب نهضت‌های یادشده، اشیای تزئینی و ابزارهای متنوعی با کاربردهای نجومی و حاوی نقوش نجومی و صورت‌های فلکی ساخته شدند که آمیزه‌ای از مفاهیم و موضوعات ایرانی و اسلامی را به نمایش می‌گذارند. مهم‌ترین دستاوردهای این مقاله بدین قرار است: ارائه‌ی تحلیلی بر مفاهیم و مضامین نقوش مذکور؛ نشان‌دادن ارتباط این نقوش با علم نجوم اسلامی؛ تشریح چگونگی بهره‌گیری هنرمندان فلزگر دوره‌ی سلجوقی از الگوها و مضامین پیش از اسلام و دوران اسلامی ایران در خلق نقش‌مایه‌ها؛ تبیین نحوه‌ی به‌کارگیری نقوش اسطوره‌ای و افسانه‌ای در ارتباط با علم نجوم اسلامی.

واژه‌های کلیدی: فلزکاری، دوره سلجوقی، نقوش نجومی، صورت‌های فلکی، نجوم اسلامی.

بازتاب فرهنگ عامه در کارنامه‌ی بلخ سنائی

زینب عرب‌نژاد*

فرهنگ عامه در بیشتر موارد مبتنی بر سنت انتقال شفاهی است و آثار ادبی ما معمولاً به انعکاس زندگی مردمان فرادست پرداخته‌اند تا شرح احوال طبقات فرودست، اما برخی از آثار ادبی ما در شناخت رسوم و سنن نقش بسزایی دارند، و از جمله بهترین منابع در مسیر مطالعات مردم‌شناسی محسوب می‌شوند. پرسش مهم در این بررسی این است که کدام ژانر ادبی سهم بیشتری در انتقال این باورها ایفا کرده است. به نظر می‌آید سهم طنز و مطایبه در این میان بسی بیشتر از سایر انواع ادبی است. با این فرض به بررسی یکی از آثار هزل آمیز حکیم سنائی می‌پردازیم. سنائی یکی از بزرگترین شاعران دوره سلجوقی است. اگرچه او را پیشگام سرودن مضامین عرفانی در ادب فارسی می‌دانند، اما صاحب اثر حدیقه الحقیقه مثنوی کوتاهی نیز به نام کارنامه‌ی بلخ در کارنامه‌ی ادبی خویش دارد که مضمونی هزل‌آمیز دارد. از این رو، آن را مطایبه نام می‌خوانند. در این تحقیق می‌کوشیم ارزش این اثر را در بازتاب احوال مردمان عصر سلجوقی از نظر بگذارنیم. روش تحقیق این اثر بر مبنای بررسی موردی تجلیات فرهنگ عامه در کارنامه بلخ و نگاهی مقایسه‌ای با مهم‌ترین اثر جدی حکیم سنائی یعنی حدیقه الحدیقه اوست. دستاورد این گونه مطالعات، آشنایی با جنبه‌های تاریخی و مردم‌شناسی فرهنگ مردمان سلجوقی از ورای یک متن ادبی است.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ عامه، سلجوقی، کارنامه‌ی بلخ، حدیقه الحدیقه.

دگرگونی نظام آموزشی ایران در عصر سلجوقی با تکیه بر مدارس نظامیه

محمد رضا عسکرانی*

این پژوهش با هدف بازشناسی ساختار نظام آموزشی ایران در دوران سلجوقی و به روش «توصیفی تحلیلی» در پی پاسخی برای این پرسش‌هاست که: تأسیس نظامیه‌ها چه تأثیری بر روند کلی تعلیم و تربیت ایران داشته‌اند؟ و چه عواملی سبب تغییر رویکرد به مسایل آموزشی در دوره‌ی سلجوقیان گردیده است؟ سازمان سیاسی و اداری گسترده سلجوقی، نیاز به کارگزارانی شایسته برای اداره آن تشکیلات داشته است. چنین فرض می‌شود که آموزش کارکنان دیوانی به شیوه‌ای که در خدمت نظام سیاسی قرار گیرند، با طراحی آموزشی هدفمندی صورت گرفت که توسط دیوانسالاران ایرانی برنامه‌ریزی و اجرا شد. بررسی‌ها نشان می‌دهد: اگرچه پاره‌ای تعصب‌ورزی‌ها و خام‌اندیشی‌ها سیمای تعلیم و تربیت عصر سلجوقی را تیره کرده؛ لیکن در مجموع مدارس این دوره، ادامه‌ی طبیعی و تاریخی مؤسسات پیش از خود بوده و اندیشه‌ی دیوانسالاران ایرانی در پیدایش آنها بسیار سهم داشته است.

واژه‌های کلیدی: نظام آموزشی، اهداف تربیتی، نظامیه، سلجوقیان، دیوانسالاری سلجوقی.

بررسی نقش مایه‌های فلزی دوره‌ی سلجوقی: خاستگاه‌ها و تحولات

مریم عسگری وشاره،* رحمت عباس‌نژاد سیرستی،** مجتبی خوارزمی***

بررسی خاستگاه‌ها و تحولات نقش‌مایه‌های روی آثار فلزی دوره‌ی سلجوقی، موضوع مقاله‌ی حاضر است. آثار فلزی این دوره، نه تنها از لحاظ روش‌های ساخت، ریشه در آمیزه‌ای از مبانی ایرانی و اسلامی دارند، بلکه از نظر روش‌های تزئین و موضوع نقوش نیز از این رویکرد تلفیقی برخوردار هستند. نحوه‌ی الهام‌گیری هنرمندان فلزکار این دوره، از نقش‌مایه‌های آثار فلزی دوره‌های پیشین به‌ویژه دوره‌ی ساسانی و تأثیرپذیری آن‌ها از اصول و مبانی دین اسلام نیاز به بررسی و واکاوی دارد که با پرسش‌های ذیل انجام می‌پذیرد: نقش‌های فلزات سلجوقی از چه بن‌مایه‌هایی سرچشمه گرفته‌اند؟ تأثیر مظاهر فرهنگی و هنری پیش از اسلام ایران مانند دوره‌ی ساسانی بر روی آن‌ها چگونه بوده است؟ بن‌مایه‌های اسلامی چه تأثیری بر روی این طرح‌ها و نقش‌ها داشته‌اند.

موضوعات نقش‌های روی اشیای فلزی دوره‌ی سلجوقی از شماری نقش‌مایه‌های دوره‌ی ساسانی و بومی الهام‌پذیری داشته‌اند. این نقش‌ها با موضوعات اسلامی آمیخته شده و تنوع گسترده‌ای یافته‌اند. این مقاله با بررسی تطبیقی برخی از نقوش آثار فلزی دوره‌های سلجوقی و دوره‌های قبلی و هم‌چنین تأمل روی برخی مضامین و معانی طرح‌ها و اشکال هنری دوره‌های اسلامی تدوین شده است. فلزکاری از دیرباز هنر و صنعت رایجی در ایران بوده است. اوج شکوفایی این هنر را می‌توان در دوره‌ی ساسانی مشاهده نمود. ظرف‌ها و

* دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه مازندران. (m.asgaryveshareh@yahoo.com)

** استادیار دانشگاه مازندران، دانشکده هنر و معماری، گروه آموزشی باستان‌شناسی، نشانی الکترونیکی (r.abbasnejad@umz.ac.ir)

*** دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان.

(mojtaba.kharazmi61@gmail.com)

اشیای فلزی برجای مانده از این دوره از شهرتی جهانی برخوردارند. فلزکاری ایران پس از این دوره، روندی عادی را از لحاظ فنی و زیبایی‌شناختی سپری کرد تا آن‌که با وقوع نهضت تجدید حیات علمی، هنری و صنعتی در زمان سلجوقیان، یک بار دیگر با شکوفایی این هنر - صنعت روبه‌رو می‌شویم.

مهم‌ترین دستاورد مقاله‌ی حاضر، بیان مهارت و ابتکار فلزکاران مسلمان ایرانی در خلق آثار گوناگون فلزی و سبک‌های فلزکاری است که با آموزه‌های اسلامی ترکیب گشته و الگوهای نوینی را پدید آورده است؛ الگوهایی که عصر طلایی فلزکاری ایرانی - اسلامی را در دوره‌ی سلجوقیان به وجود آورده و بستری برای تحولات آتی در این زمینه شده است.

واژه‌های کلیدی: فلزکاری، ساسانی، سلجوقی، نقش‌مایه‌های فلزی.

بررسی و تحلیل اقدامات خاندان‌های بزرگ خراسان در ساختار حکومت سلطان سنجر

سید احمد عقیلی* پیمان باقری**

بررسی دوران حکومت سلطان سنجر از ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دارای اهمیت است. خراسان در ایام فرمانروایی وی از رونق و شکوفایی خاصی برخوردار گردید. مرو به عنوان تختگاه ایران در این دوره مرکز فعال فرهنگی و حیات فکری گردید. اهمیت سلطان سنجر نیز در بین معاصرانش به گونه‌ای بود که با شگفتی از قدرتش سخن می‌گفتند و نامش را از مکه تا کاشغر در خطبه‌ها می‌خواندند. در خراسان عصر وی خاندان‌های برجسته‌ای حضور داشتند که هر یک مصدر اقدامات مهم و تاثیرگذاری در ساختار سیاسی، اداری، عمرانی و مذهبی حکومت سلجوقی گردیدند. معرفی این خاندان‌ها و بررسی اقدامات آنان موضوع اصلی این مقاله می‌باشد.

بجز خاندان نظام‌الملک - که از خاندان‌های مهم خراسان این دوره بوده‌اند و به جهت اهمیت، اقدامات آنان مورد توجه محققین در کارهای پژوهشی قرار گرفته است و به این علت از پرداختن به آنها در این مقاله صرف‌نظر شد - هفت خاندان مهم خراسان این دوره از بین منابع تاریخی، رجالی، تذکره‌ها، متون دینی و ادبی عصر سلجوقی شناسایی و سپس با روش توصیفی - تحلیلی و استفاده از منابع متنوع تاریخی و ادبی این دوره، اقدامات آنان مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. این خاندان‌ها عبارتند از: خاندان منیعی، سمعانی، محمودیان، مختاریان، نعمه، آل برهان، صاعد هروی.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه سیستان و بلوچستان. (seyedahmad.aghili@yahoo.com)

** کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه اصفهان.

(peymanbagheri117@gmail.com)

سئوالات تحقیق که ارائه پاسخی مستدل به آنها هدف اصلی این پژوهش است: نخست آن‌که بزرگان و افراد برجسته این خاندان در دوره مورد بحث این مقاله کدامند؟ دوم آن‌که این خاندان‌ها مصدر چه اقدامات و فعالیت‌هایی در دوره خویشند که باعث اهمیت آنان، هم در دوره سلجوقی و هم در دوران بعد گردید؟ فرضیه این پژوهش آن‌که بزرگان این خاندان‌ها در این دوره تاریخی منشا تحولات سیاسی، مذهبی و به خصوص علمی گردیدند که این اقدامات و فعالیت‌هایشان باعث اهمیت یافتن آنان در حیات تاریخی عصر خویش و در دوران‌های بعد گردید. دستاورد این پژوهش در طرح این نکته است که با بررسی اقدامات این خاندان‌ها در دوره تاریخی مورد بحث، به درک و تحلیل نقش موثر آنان در شکوفایی و رونق علمی ایران در قرن پنجم و ششم و مهم‌تر از آن، در انتقال قدرت از عناصر ترک به عناصر دیوانسالار ایرانی می‌توان آگاه گردید.

واژه‌های کلیدی: خراسان، سلطان سنجر، خاندان‌ها، اقدامات، علوم دینی.

فرهنگ سیاسی مطرح در سنت اندرزنامه‌نویسی ایران دوره سلجوقی

صدیقه غلامزاده*

اندرزنامه‌نویسی به عنوان سنت دیرینه‌پای تاریخ اندیشه سیاسی ایران، در دوره سلجوقی نیز از اساسی‌ترین مجاری فرهنگ‌پذیری و جامعه‌پذیری سیاسی بوده است. در حقیقت، اندرزنامه‌های این دوره به مثابه سندی مکتوب و مستند، مروّجان و میراث‌داران اصلی اندیشه شاهی آرمانی مطرح در تاریخ اندیشه سیاسی باستانی ایران بوده‌اند که در کنار آن و با توجه به فضای سیاسی جدید و متفاوت‌تر از عهد باستان، گریزِ بیش و کمی نیز به اندیشه خلافت اسلامی دارند. در هر حال، تأکید ویژه و اساسی بر مؤلفه ایرانی‌شهری، با توجه به ماهیت خاص این نوع سیستم سیاسی، متون اندرزنامه‌ای را در بازآفرینی مفاهیمی چون فره ایزدی، همترازی دین و سیاست، رعیت، امنیت، عدالت، اقتدار پدرشاهی، تمرکزگرایی دیوانی و... یاری نموده است. درحقیقت، اندرزنامه‌نویسی این دوره در عناوین و قوالب متعددی نظیر سیرالملوک‌ها، نصیحه‌الملوک‌ها و... اما با ماهیتی واحد، حافظ و مروّج اصلی واژگان کلیدی اندیشه سیاسی باستانی در فضای سیاسی جدید بوده است. در همین راستا، بررسی حاضر در پی واکاوی روح سیاسی حاکم بر جامعه عصر سلجوقی از روزنه‌ی متون اندرزنامه‌نویسی این دوره است تا مهم‌ترین شاخصه‌های مطرح در این فضای سیاسی را به شکلی مشخص و مبرم باز نماید.

واژه‌های کلیدی: فرهنگ سیاسی، اندرزنامه‌نویسی، اندیشه ایرانی‌شهری، ایران دوره سلجوقی.

* کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه تبریز. (s_gholamzadeh85@yahoo.com)

مبانی و ریشه‌های مخالفت اندرزنامه‌نویسان با مشارکت سیاسی - اجتماعی زنان در ایران عصر سلجوقی

سینا فروزش*

پژوهش حاضر درصدد است مبانی و ریشه‌های مخالفت اندرزنامه‌نویسان عصر سلجوقی با مشارکت سیاسی - اجتماعی زنان، را مشخص نماید. سؤال اصلی: چرا اندرزنامه‌نویسان عصر سلجوقی، برای متقاعد کردن گروه‌های حاکم، مبنی بر پیشگیری از مشارکت سیاسی - اجتماعی زنان، عمدتاً از آیات و روایات بهره‌جسته‌اند؟ یافته‌های اساسی تحقیق حاکی از نفوذ و تأثیرگذاری فوق‌العاده‌ی زنان بر گروه‌های حاکمیت، به ویژه سلطان و نظامیان، از یک سو و دخالت در تصمیم‌گیری‌های سیاسی - اجتماعی از سوی دیگر است که موجب شد اندرزنامه‌نویسان رأی بر ممنوعیت مشارکت سیاسی - اجتماعی زنان صادر کنند. از این رو، به منظور مشروعیت بخشیدن به اندیشه‌ی سیاسی - اجتماعی خود سعی کردند آن را با رنگ و لعاب آموزه‌های دینی زینت بخشند.

واژه‌های کلیدی: زن، مشارکت سیاسی - اجتماعی، اندرزنامه‌نویسان، امام محمد غزالی طوسی، خواجه نظام‌الملک طوسی، ایران عصر سلجوقی.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی - واحد علوم و تحقیقات تهران. ایمیل:

اقتصاد سلجوقی و معرفی یک سکه سلجوقی

محمد فرجامی*

دولت مرکزی سلجوقی، با وجود امپراتوری قدرتمند، با مشکلات مالی بسیار مواجه بوده و از طرف دیگر خطر وجود اسماعیلیه برای این حکومت تهدید بسیار مهمی بوده است. دسترسی محدود به منابع طلا، نقره و شیوه اقطاع‌داری از مشکلات مهم اقتصادی این دوره بوده که شیوه و شکل مالیات‌گیری را نیز می‌توان به این دو اضافه کرد. سلجوقیان به‌رغم قدرت و اقتدارشان، نتوانستند یک مسکوک واحد در سراسر امپراتوری به وجود بیاورند و سکه‌های این دوره بیشتر تحت تاثیر ویژگی‌های بومی و محلی می‌باشد. عنوان‌ها و القاب سکه‌های سلجوقی برخلاف سایر دوره‌ها متفاوت بوده و هیچ مشابهتی در این اسامی وجود ندارد. در این پژوهش با بررسی مسائل اقتصادی دوره سنجر، معرفی سکه‌های وی شامل سکه‌هایی که در دوران امارت در خراسان که به صورت مشترک ضرب شده و چه سکه‌هایی که به صورت مستقل در دارالضرب‌های مختلف بخصوص مرو، هرات و نیشابور ضرب کرده پرداخته و در پایان یک سکه مکشوفه از قلعه کوه قاین (خراسان جنوبی) متعلق به سنجر معرفی می‌شود.

واژه‌های کلیدی: سکه، مسائل اقتصادی، سلجوقیان، سنجر.

* کارشناس ارشد باستانشناسی از دانشگاه تهران؛ کارشناس اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی. (Farjamimohammad@yahoo.com)

تاثیر مدارس نظامیه در جهت‌دهی به جریان علمی در ایران عصر سلجوقی

داود قاسم‌پور*

به‌زعم برخی محققان، علاوه بر دغدغه دینی، کادرسازی برای اداره امپراطوری سلجوقی یکی از اهداف خواجه نظام‌الملک در تاسیس این مدارس بود. هدف دیگر خواجه از بنیان نهادن این مدارس، پاکسازی میراث سلف مقتولش عمیدالملک کندری بود که در جهت تقویت فقه حنفی و مقابله با فقه شافعی می‌کوشید. بنابراین تاسیس این مدارس نه مبتنی بر دغدغه‌های علمی که منبعث از دلمشغولی‌های ایدئولوژیک بود.

جایگاه بنیان‌گذار این مدارس در دستگاه اداری امپراطوری سلجوقی و حمایت دستگاه سلطنت و نیز خلافت از این جریان از یک سو، و گستره و پراکندگی جغرافیایی این مدارس در شرق جهان اسلام از سویی دیگر باعث شد تا یک تفکر و جریان علمی در سراسر امپراطوری آموزش داده شود که در درازمدت به تقویت یک جریان و تضعیف جریان‌های دیگر منجر شد. به عبارت بهتر، آموزش در مدارس نظامیه، جهتی دینی و شریعت‌محورانه جهت مقابله با نحله‌های فکری معارض داشت و با توجه به حضور پررنگ شریعت، به پرورش و راه‌یابی طیفی از علمای دینی رسمی به مناصب دینی اعم از حکومتی و غیر حکومتی در عصر سلجوقی منتهی شد و در کنار آن، با توجه به تضاد آن با تفکر فلسفی، به حاشیه‌رانی جریان فلسفی انجامید. چارچوب نظری این مقاله بر نظریه هژمونی گرامشی که تاکید بر سلطه دستگاه سیاسی با استفاده از ابزار نرم فرهنگی استوار است.

واژه‌های کلیدی: دوره سلجوقی، آموزش عمومی، نظام الملک، مدارس نظامیه، جریان‌های علمی.

* دانشجوی دوره دکترای تاریخ ایران اسلامی - دانشگاه تبریز. (gasemporyash@yahoo.com)

جریان‌های فکری و مذهبی عصر سلجوقیان در اصفهان (با استناد به برترین شاعر این دوره‌ی اصفهان)

حمیدرضا قانونی، * مریم کیانی‌فر **

در عصر سلجوقیان، اصفهان یکی از برترین و مهم‌ترین عرصه‌های کشمکش جریان‌های فکری و مذهبی است. در اصفهان این روزگار، بازتاب اندیشه‌ها و تفکرات مذهبی و انعکاس نحله‌های فکری جایگاهی خاص دارد. حضور شاخصه‌های مذهبی و وفور اندیشمندان، شاعران و علما در اصفهان، سبب تضارب افکار و برخورد اندیشه‌هاست. وجود و حضور افرادی صاحب نفوذ و تأثیرگذار چون شاهان سلجوقی و وزرای آنان چون خواجه نظام‌الملک، تحولات فرهنگی و مذهبی ویژه‌ای را رقم زد. این اندیشه‌ها و افکار از لابه‌لای اوراق شاعران و نویسندگان این عصر به خوبی قابل مشاهده است. با مطالعه‌ی دیوان جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی می‌توان با اندیشه‌های مذهبی و جریان‌های فکری مختلف عصر سلجوقیان آشنا شد.

نگارنده ضمن بررسی این جریان‌های فکری و مذهبی به گرایش‌ها و تمایلات مذهبی جمال‌الدین عبدالرزاق اصفهانی با استناد به دیوان وی پرداخته و می‌کوشد نقش دو خاندان صاعدی و خجندی، سنی‌مذهبان عصر رونق و رواج حکومت سلجوقیان را در اصفهان در حصول و بروز این جریان‌ها و گرایش‌ها بررسی کند. در پایان نیز به جایگاه تشیع و مکتب فکری عرفان و تصوّف و تأثیر متقابل این مکتب بر شعر شاعر، اشاره‌ای خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: جریان، صاعدی، خجندی، سلجوقیان، تسنن، تشیع.

* هیئت علمی بخش زبان و ادبیات فارسی - کارشناس ارشد ادبیات، دانشگاه پیام نور نجف‌آباد.

(hrghanooni@yahoo.com)

** کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی - مدرس دانشگاه. (mariakh29@yahoo.com)

نشانه‌شناسی ریواس در نگاره‌های سلجوقی

فاطمه کاتب،* سهیلا نمازعلیزاده**

در عصر فرمانروایی سلجوقیان، فصلی نو در تاریخ هنر ایران گشوده شد و تحولاتی چشمگیر، در بسیاری از عرصه‌های هنری پدید آمد. در این دوره، رویکرد زیبایی‌شناسی ایرانی - اسلامی، الگویی ممتاز را فراهم آورد، آن‌گونه که بسیاری از آثار هنری حتی در دوره‌های بعد تحت تاثیر آن قرار گرفتند. بررسی و تحقیق معدود نگاره‌های موجود در آثار سفالی و فلزی این دوره آشکار می‌سازد که به‌رغم ممانعت‌های تصویری حاکم در آن زمان، زن و مرد، هم‌چون شاخه‌های نمادین ریواس، عاشقانه و عارفانه ظاهر شدند. بر اساس روایات کهن ایرانی، مشی و مشیانه اولین زوج بشر است که از ریواس پدید آمده‌اند. کهن‌الگوها انگاره‌هایی یکسان و مشترک در ذهن و ضمیر ناخودآگاه افراد بشر هستند که در هر عصری به شکل باورهای رایج آن دوره به‌ویژه در هنر و ادبیات آشکار می‌شوند؛ و آنیما - جنبه‌ی زنانه‌ی مرد - کهن‌الگویی است که یونگ توجه خاصی به آن داشته است.

ضرورت تحقیق پاسخ به این پرسش است که الگوهای تصویری و نمادپردازی در نگاره‌های سلجوقیان تحت تاثیر کدام نگرش بوده است؟ انگیزه‌ی نگارگر سلجوقی از ترسیم زن و مرد چیست؟

پژوهش حاضر با رویکرد روانشناسی یونگ، به ۷ نمونه از آثار سلجوقی می‌پردازد و به دنبال اثبات این فرضیه است: بُن‌مایه‌های اساطیری ایران باستان مجدداً در نگاره‌های سلجوقیان نمود یافته است. مطالب به طریق اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده و با

* استاد دانشگاه الزهرا. (nfkateb@gmail.com)

** سهیلا نمازعلیزاده، کارشناس ارشد پژوهش هنر. (so.alizadeh@gmail.com)

روش تحلیلی و توصیفی - تاریخی بررسی می‌شود. شناخت اشتراکات موجود میان جریان فکری نگارگر سلجوقی و باور ایرانیان باستان از اهداف این پژوهش است. یافته‌های مهم این پژوهش عبارتند از: - در نگاره‌های سلجوقی، زن و مرد، دارای ارزش وجودی یکسان بوده و هیچ‌یک بر دیگری برتری ندارد. - آنیما بر ذهن نگارگر تاثیر بسزایی داشته است. - بُن‌مایه‌های اساطیری زمان را نشانه‌گذاری می‌کنند و این حس را پدید می‌آورند که چه کسی هستیم و چگونه به این جا رسیده‌ایم، لذا انگیزه‌ی نگارگر سلجوقی از آفرینش این نگاره‌های ممتاز تنها تزیین نبوده، بلکه یادآوری هویت و تداوم اصالت ایرانی است. - نگرش زیبایی‌شناسانه‌ی نگارگر سلجوقی محصول پیوند باورهای کهن ایرانی و جهان‌بینی اسلامی است.

واژه‌های کلیدی: نگارگری، سلجوقی، آنیما، نشانه‌شناسی.

هنرهای ایران در دوره‌ی سلجوقیان

ولی‌الله کاووسی*

تاریخ مدون هنر ایران در دوران اسلامی از دوره‌ی حکومت سلجوقیان آغاز می‌شود. این امر از سویی ناشی از کمبود اطلاعات معتبر درباره‌ی هنر دوره‌های پیش از آن، و از سوی دیگر به سبب شکوفایی چشم‌گیر همه‌ی هنرهای ایران در این روزگار است. در دوره‌ی سلجوقیان بیشتر هنرهای ایران که در نخستین سده‌های اسلامی تا حد زیادی از رونق افتاده بودند، احیا شدند و هنرمندان و صنعتگران ایرانی که در این چند قرن بی‌نام و نشان مانده بودند، از نو سر برآوردند و میراث اسلاف خود را جانی تازه بخشیدند. آگاهی‌های اندک از هنر پیشاسلجوقی موجب شده در بسیاری از طبقه‌بندی‌های معاصر هنر اسلامی ایران، بسیاری از آثار بازمانده از نخستین سده‌های اسلامی را به دوره‌ی سلجوقیان منسوب کنند و حتی آثار پس از این دوره را تا اوایل حکومت ایلخانان، کار صنعتگران عصر سلجوقی بدانند که این خود نشان‌دهنده‌ی تأثیر هنر سلجوقی بر هنر نسل‌های بعد است. بر این اساس، انجام پژوهشی جامع درباره‌ی ویژگی‌های هنر ایران در دوره‌ی سلجوقیان و تعیین دقیق حدود تاریخی آن با تمرکز بر این ویژگی‌ها ضروری می‌نماید. در این نوشتار تلاش می‌شود با بهره‌گیری از برخی متون کهن و نیز اطلاعات معتبر پژوهشگران معاصر هنر اسلامی، مهم‌ترین هنرهای ایران در عهد سلجوقیان بررسی گردد.

واژه‌های کلیدی: هنر ایران، دوره‌ی سلجوقیان، فلزکاری، سفالگری، کتاب‌آرایی.

بررسی وضعیت اقتصادی کرمان در دوره سلجوقی

علی‌اکبر کجباف*

حکومت سلجوقی کرمان یک مدل کوچکی از امپراطوری سلجوقیان بزرگ است که در سال‌های ۴۴۰ تا ۵۸۳ هـ.ق در کرمان حاکمیت داشتند. منابع تاریخی از رفاه و خاطره خوش مردم در این برهه از تاریخ کرمان حکایت دارد. اقتصاد مردم بیشتر بر پایه‌ی کشاورزی بود و سلجوقیان حاکم بر کرمان به‌رغم نا‌آشنایی به کشاورزی نسبت به امر تجارت و بازرگانی تا حدی آشنا بودند. قاورد در عرصه تجارت و ایمن‌سازی راه‌های تجاری اقدامات جدی و موثری انجام داد و این اقدامات سبب تردد کاروان‌های تجاری از بلاد و سرزمین‌های مختلف به کرمان شد که حتی پس از قاورد ادامه یافت و منجر به گسترش تجارت و بازرگانی کرمان در ادوار بعدی گردید. در این دوره کرمان به مناسبت برخورداری از موقعیت جغرافیایی، ثبات و آرامش و امنیت راه‌های مواصلاتی به بازار بزرگی تبدیل شده بود که بازرگانان مناطق مختلف به آنجا می‌آمدند. چنین موقعیتی باعث شد تا کرمان به ثروت هنگفتی از این رهگذر نصیب شود. این مقاله سعی دارد تا اوضاع اقتصادی کرمان در زمینه تجارت و کشاورزی در قرن پنجم و ششم هجری قمری و تاثیرگذاری امنیت و تجارت بر این مقوله را مورد بررسی و پژوهش قرار دهد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان کرمان، تجارت، کشاورزی، اقتصاد.

احوال و آثار ابواسحاق شیرازی و نقش وی در تحولات سیاسی - فرهنگی و اجتماعی دوره سلجوقیان

نادر کریمیان سردشتی*

در سال ۴۵۸ق. نظامیه بغداد با کمک ابواسحاق شیرازی و دستور رسمی خواجه نظام‌الملک طوسی پایه‌گذاری شد. اقتناع وی برای در تدریس نظامیه بغداد و سرباز زدن از درخواست خلیفه مبنی بر پذیرش منصب قضا، نشان از ویژگی‌های خاص وی می‌باشد که در رویدادهای مهم سیاسی - مذهبی دوره سلجوقیان نقش مهم و سهمی عظیم داشت. در این پژوهش، علاوه بر احوال و آثار ابواسحاق شیرازی نقش وی در دوره و دولت سلجوقیان پرداخته شده و جایگاه و پایگاه وی را در تحولات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی نشان داده‌ایم.

وی در نظم عمومی و اجتماعی و اجرای قانون امر به معروف و نهی از منکر در سال‌های ۴۶۵ - ۴۶۶ق. و وادار کردن خلیفه عباسی قائم فعالیت زیادی داشت، و «رأی» او در تعیین مقتدی بعنوان خلیفه جدید بسیار مؤثر بود. از دیگر دستاوردهای پژوهش نقش اصلاحی غیرقابل انکار وی در اختلافات مذهبی بین اشاعره و حنبلیان بود.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، ابواسحاق شیرازی، بغداد، دولت عباسی، خلیفه مقتدی، نظام‌الملک.

* عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.

تداوم اندرزنامه‌نویسی سیاسی در عصر سلجوقی با تکیه بر سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک و نصیحه‌الملوک غزالی

قربانعلی کنارودی*

اندرزنامه‌نویسی سیاسی به عنوان یک جریان فکری به منظور تاثیرگذاری بر رفتار سیاسی جامعه از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین جریان‌های بود که در تاریخ اندیشه سیاسی ایران بوجود آمد و به تدریج جایگاه ویژه‌ای در بین دیگر جریان‌های سیاسی پیدا کرد. در دوره اسلامی ایران و به دنبال آن ورود ترکان، این ضرورت در بین اندرزنامه‌نویسان ایجاد کرد تا در ادامه سنت اندرزنامه‌نویسی ایران باستان، مقدمات آشناسازی آنان را به شیوه‌ها و نکات کشورداری همراه با آداب رفتاری و راه‌های درست مدیریت سیاسی و اجتماعی فراهم نمایند. نوشتن کتاب‌های سیرالملوک یا سیاست‌نامه، رایج‌ترین شیوه پرداختن به این اندیشه بود و نویسندگانی از بین شهبازان و وزیران، دبیران، ادیبان، و علما به تدوین این نوع از رسالات و کتاب‌های سیاسی پرداختند. بر همین اساس سیاست‌مداری چون خواجه نظام‌الملک در سیاست‌نامه و دانشمندی چون امام محمد غزالی در نصیحه‌الملوک تلاش کردند تا بر اساس اصول سیاسی و اخلاق اسلامی و در قالب اندرزنامه‌نویسی سیاسی اندیشه‌های خود را بیان کنند. در عصر سلجوقی ادبیات اندرزنامه‌نویسی بیش از هر زمانی توسعه و تداوم یافت. شاید جابجایی سریع قدرت و حکومت و نیاز به انتقال تجربه و دانش سیاسی به افراد و حکومت‌ها موجب این امر شد. بار آموزشی آن با سیاست واقع‌گرایانه‌ی اسلامی - ایرانی و آسیب‌شناسی زمانه آغاز و با اصول اخلاقی و عمل‌گرا همراه بود. این آثار در تحول و تداوم اندیشه سیاسی در ایران اسلامی چنان تاثیری گذاشت که می‌توان گفت هیچ اندرزنامه سیاسی را نمی‌توان پیدا کرد که بخش‌هایی از سیاست‌نامه و یا نصیحه‌الملوک را در خود نیاورده باشد.

* عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تنکابن. (Gh.k.edu@gmail.com)

این مقاله بر آن است تا علل و چگونگی تداوم این جریان فکری را در عصر سلجوقی مورد مطالعه قرار دهد. بر مبنای مطالعات انجام شده و بررسی تطبیقی اندیشه‌ها و آراء اندرزنامه نویسانی چون خواجه نظام‌الملک و امام غزالی، تقویت نظریه حکومت متمرکز سیاسی و اندیشه ایرانشهری در کنار احیاء و اجرای اصول اخلاقی اسلامی به منظور بهبود شرایط سیاسی و اجتماعی لازم و ضروری بوده است.

واژه‌های کلیدی: اندرزنامه نویسی، ادبیات، سیاست، اندیشه سیاسی، سلجوقی.

مطالعه و بررسی جایگاه نسخ خطی موجود در موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، در سیر تحول خطوط (قرون ۵ تا ۷ هجری)

محمد صادق محفوظی*

خط و کتابت یکی از والاترین و برجسته‌ترین اشکال هنر اسلامی است، که در قرون ۵ تا ۷ هجری پیشرفت‌های قابل توجهی داشته است. در واقع اشتیاق به خوشنویسی در دوره‌ی اسلامی نمایان‌گر دیدگاه ایمانی می‌باشد. موزه‌ی نسخ خطی دکتر محمد صادق محفوظی از جمله مکان‌هایی است که آثار و نسخه‌های متعلق به قرون ۵ تا ۷ هجری را به خود اختصاص داده است، که از منظر سیر تحول خطوط در این قرون حائز اهمیت و در خور بررسی می‌باشند. ارزیابی و معرفی ویژگی‌های این آثار برجسته از منظر کتابت و تزئین، همراه با ذکر جایگاه آنها در سیر تحول خطوط، از جمله اهداف پژوهش مذکور محسوب می‌شوند. پرسش‌هایی که این مقاله در پی پاسخ دادن به آنهاست به شرح ذیل است:

- ۱- نسخ شاخص قرون ۵-۷، موزه‌ی نسخ خطی و آثار فرهنگی - هنری دکتر محمد صادق محفوظی معرف چه نوع خطوطی می‌باشند؟
- ۲- نقش و جایگاه نسخ خطی قرون ۵-۷ هجری موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، در سیر تحول خطوط ادوار مذکور چیست؟
- ۳- نسخ خطی قرون ۵-۷ موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، بیانگر چه نوع ویژگی‌های تزئینی هستند؟

در پاسخ به سئوالات بالا این فرضیات مطرح می‌شود که نسخ خطی قرون ۵-۷ موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی در بردارنده‌ی خطوط برجسته‌ی ادوار مذکور هستند. تنوع خطوط در نسخ خطی قرون ۵-۷ موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، بیانگر جایگاه آنها در سیر تحول خطوط می‌باشند. نسخ خطی مذکور دارای ویژگی‌های تزئینی متنوعی هستند.

* دکترای فلسفه. رئیس و موسس مرکز دایره‌ی المعارف انسان‌شناسی، موزه‌ی نسخ خطی و آثار فرهنگی هنری (mahfouzi.museum@gmail.com)

شیوه‌ی گردآوری مطالب اسنادی و کتابخانه‌ای است. تنظیم مطالب به روش تحقیق تاریخی، توصیفی و تحلیلی صورت گرفته است. یافته‌های پژوهش مشخص می‌کند که نسخ منتخب در این پژوهش، از منظر تاریخ‌شناسی نسخه‌های خطی، مبین نوع خطوط تزئین خاص سده‌های ۵-۷ هجری هستند، که در سیر تحول خطوط ادوار مذکور نقش و جایگاه پررنگی را به خود اختصاص داده‌اند. قابل ذکر است که مضامین مذهبی و تاریخی در ترکیب‌بندی صفحات، چیدمان متن و تزئین این نسخه‌ها، همواره نقش به‌سزایی داشته‌اند.

واژه‌های کلیدی: نسخ خطی، موزه‌ی دکتر محفوظی، قرون ۵ تا ۷، تحول خطوط، تزئین.

ساختار و حیات اجتماعی - فرهنگی کلان شهرهای ایران در دوره سلجوقی

سید محمدحسین محمدی،* بهرنگ ذوالفقاری**

این پژوهش به بررسی و تبیین حیات اجتماعی و فرهنگی جامعه شهری ایران در دوره سلجوقی می‌پردازد. کلان‌شهرهای نیشابور، ری و اصفهان به منزله نمونه‌ای از زندگی و زیست اجتماعی و فرهنگی ایرانیان مورد تحقیق و ارزیابی قرار گرفت. هر کدام از این شهرها مدتی به عنوان پایتخت و مرکز حکومت سلجوقیان از اهمیت بسیاری برخوردار بودند. شهرهای مزبور به‌عنوان کانون مهم حیات اجتماعی و سیاسی در ایران، محل آمد و شد و مرکز حضور و ظهور نخبگان فرهنگی به حساب می‌آمد. حضور جماعات هوادار و طلاب و اهل علم در این شهرها به افزایش جمعیت و بروز مناقشات اجتماعی انجامید. رشد گرایش‌های اعتقادی و بروز تعصبات مذهبی در قرن پنجم و ششم به همراه تنوع عقیدتی و فرقه‌ای در این شهرها، فضای اجتماعی شهر را از شرایط عادی خارج نمود و منازعات اجتماعی و ستیزه‌های شهری را منجر گشت. تاثیرگذاری مناسبات فکری - فرهنگی حاکم بر شهر در روابط اجتماعی گروه‌های شهری سبب می‌گردید روال‌ها و وضعیت روزمره زندگی مردمان بر اساس ویژگی‌های خاصی استوار گردد که از آن جمله سامان‌دهی گروه‌های خویشاوند یا هم‌مذهب در یک محله یا محلات مجاور یکدیگر بود. نهادینه شدن برخی تضادهای عقیدتی در شکل سامان‌یابی مردمان در شهرها سبب تشدید منازعات اجتماعی می‌گردید. حکومت سلجوقی نه تنها نقشی در کنترل و کاهش ناآرامی‌ها

* کارشناس ارشد تاریخ ایران، کارشناس پژوهشی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

(Mohammadi_mhm@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ ایران، کارشناس پژوهشی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

(behrang_zf@yahoo.com)

نشان نداد بلکه با دخالت در امور اعتقادی و حمایت از گروه و عقیده‌ای علیه سایر فرق بر گسترش آشفته‌گی‌های اجتماعی افزود. در این تحقیق ضمن فهم زمینه‌های اجتماعی - فرهنگی بروز منازعات و ستیزه‌های اجتماعی، به علل تضعیف حیات اجتماعی در شهرهای بزرگ ایران در پیش از هجوم مغولان پرداخته می‌شود.

واژه‌های کلیدی: ساخت اجتماعی، حیات فرهنگی، شهر ری، نیشابور، اصفهان.

تحولات سیاسی مذهبی و تاثیر آن در تحول ساختار کالبدی شهرهای سلجوقیان (مطالعه موردی ری - مرو)

ذکرالله محمدی، * محسن پرویش **

از زمان ملکشاه سلجوقی رشد و تکامل هنر در بخش شهرسازی شهرهایی همچون مرو، ری و... در بناهای مختلف جلوه‌نمایی می‌کند. حذف ساختار طبقاتی و جایگزینی تعالیم جدید به همراه توسعه مناسبات اقتصادی و گسترش مناسبات شهرنشینی به سامان‌دهی جدی در فضای کالبدی شهری انجامید که همه ارکان و عناصر شهری را در مجموعه‌ای بنام ریض نظم داد. ویژگی مهم ساختار کالبدی این شهرها تفکیک فضای شهر بر اساس الگوی مذهبی بود. فضای کالبدی به سه بخش تقسیم شده بود که پیروان سه فرقه بزرگ حنفی، شافعی و شیعه در بخش‌هایی از آن زندگی می‌کردند. لذا این مقاله با نقد و بررسی گزارش‌های مورخان آن عصر به میزان توجه آنان به معماری و شهرسازی این دوره می‌پردازد. با توجه به مسأله فوق این پرسش‌ها مطرح می‌باشد:

۱. تحولات سیاسی و مذهبی چه تاثیری در معماری دوره سلجوقیان داشته است؟
 ۲. میزان تاثیر پذیری معماری این دوره از قرون پیشین و تاثیرگذاری بر شیوه‌های معماری در قرون بعدی چگونه بوده است؟
- فرضیات این پژوهش عبارتند از:
۱. حضور دستگاه دینی در شهرهای دوره سلجوقی بر ساختار کالبدی شهری تاثیر گذاشته بود، به گونه‌ای که این تحولات مذهبی فضاهای کالبدی شهر را تحت تاثیر قرار داد.

* استادیار گروه تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) - قزوین. (zkmohammadi@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری تاریخ ایران دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) - قزوین.

(mohtasham.parvish@yahoo.com)

۲. تغییرات کالبدی فضای شهری و تفکیک آن به سه بخش کاملاً مجزا و مستقل از یکدیگر مختص فرقه‌های بزرگ مذهبی تفاوت‌های زیادی را در شیوه‌ی سامان‌یابی شهرهای بویژه ری و مرو ایجاد کرده بود.

واژه‌های کلیدی: تحولات سیاسی مذهبی، شهر، شهرنشینی، مناسبات اقتصادی، سلجوقیان.

بررسی تاثیرات سیاسی - اجتماعی مهاجرت ترکمانان و تغییر جمعیتی شام در دوره سلجوقی

مهدی محمدی قناتغستانی،* طاهره جمالی**

تشکیل دولت‌های ترک در منطقه که نمونه‌ی بارز آن اتابکان زنگی شام بود، مقدمه‌ای برای مهاجرت گسترده‌تر ترک‌ها و ترکمانان به مصر در دوره ایوبیان و ممالیک گردید. این مهاجرت باعث کم‌رنگ شدن نیروی اعراب در ابعاد نظامی و دیوان سالاری شد. جمعیت تازه وارد، موجب انتقال فرهنگ ایرانی در بعد دیوان سالاری به مصر شد. تاثیر دیگر این مهاجرت بر زندگی اجتماعی بود. استقرار ترکمانان جامعه‌ی شام را به سمت نظامی شدن سوق داد و ستیز مداوم با صلیبیان آن را تشدید نمود. زندگی کوچ‌رو قبایل ترکمانان باعث رکود کشاورزی و در عین حال رشد تجارت در منطقه گردیده و در دراز مدت باعث کم رونق شدن زندگی شهری شد. ادبیات عرب نیز از این مهاجرت‌ها بی‌تاثیر نماند. با توجه به مطالب یاد شده سوالات این پژوهش از این قرار می‌باشند: فتح شام به دست سلجوقیان چه تاثیری بر ترکیب جمعیتی آن سرزمین داشت؟ این تغییرات جمعیتی چه تاثیراتی به دنبال داشت؟ در این پژوهش فرض بر آن است که منطقه شام مانند آناتولی و ایران از این مهاجرت‌ها دچار تغییرات محسوسی شد. این مهاجرت‌ها تغییرات گسترده‌ای را به دنبال داشت که از سیاست منطقه تا ادبیات را تحت تاثیر خود قرار داد. گذشته از آن پلی برای مهاجرت این جمعیت‌ها به مصر و شمال آفریقا گردید.

واژه‌های کلیدی: شام، اتابکان زنگی، ترکمانان، سلجوقیان.

* مهدی محمدی قناتغستانی دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه شیراز.

(Mahdi_550bc@yahoo.com)

** طاهره جمالی دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ اسلام دانشگاه شیراز.

(taherejamali5@yahoo.com)

تاملی بر سفالینه‌های دوره‌ی سلجوقی - موزه‌ی آثار فرهنگی و نسخ خطی دکتر محمد صادق محفوظی

آرزو محمودی*

هدف این پژوهش بررسی نقش حائز اهمیت سفالینه‌های موجود در موزه‌ی نسخ خطی و آثار فرهنگی - هنری دکتر محمد صادق محفوظی، در انعکاس نوع تکنیک و نقش مایه‌های تزئینی سفالینه‌های عصر سلجوقی. دوران سلجوقی از ادواری است که در آن زمینه‌های دگرگونی در خصوص تکنیک و نقوش هنر سفال‌گری فراهم گردید. سلاطین سلجوقی قرن ۵ و ۶ هجری از حامیان بزرگ هنر سفال‌گری به شمار می‌رفتند و این حمایت سبب تحول و پروراندن هنرمندان سفال‌گر در این عصر بوده است. یکی از مکان‌هایی که سفال‌های عصر سلجوقی را به نمایش نهاده است، موزه‌ی آثار فرهنگی و نسخ خطی دکتر محمد صادق محفوظی می‌باشد. این سفالینه‌ها در بردارنده‌ی جنبه‌های فنی، ساختاری و زیبایی‌شناسی هستند. در واقع بازتاب تکنیک هنر سفال‌گری عهد سلجوقی محسوب می‌شوند. پژوهش حاضر سعی دارد تا با معرفی آثار سفالین دوره‌ی سلجوقی - موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، ساختار، تکنیک و تزئین آنها را مورد بررسی و ارزیابی قرار دهد. پرسش‌هایی که این مقاله در پی پاسخ دادن به آنهاست به شرح ذیل است:

۱- سفالینه‌های موجود در موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی معرف کدامیک از تکنیک‌های عصر سلجوقی می‌باشند؟ ۲- سفالینه‌های سلجوقی موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی در بردارنده‌ی چه نوع ساختار و نقش‌مایه‌هایی هستند؟ فرضیات این پژوهش از این قرار است: سفالینه‌های سلجوقی موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی معرف تکنیک‌های

* کارشناس ارشد باستان‌شناسی - مدرس گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد پیشوا - ورامین.
(mahmoudi.arezoo@yahoo.com)

زرین فام و خطوط برجسته هستند. سفالینه‌های مذکور به صورت ابریق و شیرخوری و دارای خطوط تزئینی و نقش مایه‌های گیاهی هستند.

دستاوردهای پژوهش حاکی از آن است که سفالینه‌های سلجوقی موجود در موزه‌ی دکتر محمد صادق محفوظی، معرف تکنیک‌های زرین فام و خطوط برجسته‌ی دوره‌ی اسلامی هستند. یکی از مراکزی که این سفالینه‌ها معرف آن به شمار می‌روند، ری می‌باشد که نقش و جایگاه پر رنگی در تولید سفالینه‌های ادوار اسلامی داشته است. لعاب زرین فام و اخراپی از جمله رنگ‌های شاخص این ظروف محسوب می‌شوند. شیوه‌ی تزئین خطوط کوفی از جمله تزئینات غالب این ظروف محسوب می‌شوند.

واژه‌های کلیدی: سفالگری، تکنیک و نقوش، عصر سلجوقی، موزه‌ی دکتر محمدصادق محفوظی.

قانون و قانونگذاری مالیاتی در دوره سلجوقی

دل آرا مردوخی*

در ایران دوره‌ی میانه، مالیات مانند هر امر دیگری در حوزه‌ی زندگی اجتماعی تابع اصول و قواعدی بود که در طی زمان و بنا بر نیازهای اجتماع طراحی شده بودند و بر پایه‌های گوناگونی تکیه داشتند. برخی متکی بر اصول شرع و دیانت اسلام بودند و دسته‌ای دیگر در عرف زندگی اجتماعی ریشه داشتند. دسته‌ی سوم قواعد وضع شده در نتیجه‌ی نیازهای زودگذر اجتماعی یا سیاسی را در برمی‌گرفت. باید توجه داشت که آنچه در این دوره‌ی زمانی تحت عنوان «قانون» بررسی می‌شود، مجموعه‌ی دستورات و قواعد هستند و نهاد قانون‌گذاری به شکل امروزی آن در دوره‌ی سلجوقی وجود نداشت؛ بلکه نهادهای اجرایی (همچون دیوان استیفا) در صورت لزوم به حکم و اصلاح و تغییر در قوانین موجود دست می‌زدند و نهادهای ناظر (همچون نهاد قضاوت) در سطوح مختلف بر تغییر و اجرای این قوانین نظارت می‌کردند. علاوه بر قوانین مالیاتی باید به دستورنامه‌های اجرایی گردآوری و مصرف مالیات‌ها در این دوره نیز توجه کرد. این دستورنامه‌ها نیز در طی زمان شکل گرفته بودند و بنا بر نیازهای اجتماع دچار دگرگونی می‌شدند. باید توجه داشت که وجود شرایط مختلف جغرافیایی در گستره‌ی ایران دوره‌ی سلجوقی، طبیعتاً موجب تفاوت‌هایی در قوانین و دستورات می‌شده است. علاوه بر این، میزان نفوذ حکومت سلجوقی در نواحی مختلف و قدرت داشتن یا ضعف حکومت‌های محلی گاه در تغییر، نفوذ و اجرای قوانین تاثیر داشته است.

در بررسی قوانین مالیاتی، از آن‌رو که مجموعه‌ی منسجمی از قوانین مالیاتی در دسترس نیست، مسئله‌ی مهم در درجه‌ی نخست، یافتن موارد متعدد این قانون‌ها و شواهد آنهاست. در گام بعدی باید به مبنای مشروعیت آنها توجه کرد و بر این اساس دسته‌بندی‌ای

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه الزهرا (س). (dmardoukhi@gmail.com)

۱۳۰ ■ دومین همایش بین‌المللی فرهنگ و تمدن ایران در دوره‌ی سلجوقیان

مناسب انجام داد. نگارنده بر آن است تا بر اساس این اطلاعات خام، به بررسی تأثیر محیط اجتماعی و دگرگونی‌های سیاسی بر تغییرات قوانین از زمان تصویب و تعیین (یا حداقل از دوره‌های قبل) تا دوره‌ی سلجوقی پردازد.

واژه‌های کلیدی: مالیات، قانون، قانونگذاری، شرع، عرف.

اعتلای هنر و فرهنگ ایران در عصر سلجوقی (مکتب خراسان بزرگ)

کیانوش معتقدی*

در این پژوهش با تاملی بر چگونگی پیدایش، تکامل بنیان‌های فرهنگی و هنری در منطقه خراسان بزرگ در روزگار سلجوقیان، ویژگی‌ها و اسلوب هنرهای گوناگونی همچون معماری، سفالگری و نسخه‌پردازی و شباهت‌های موجود میان آثار به جا مانده از این دوره سرنوشت ساز را مورد مطالعه قرار می‌دهیم. با بررسی سیر تحولات نگاره‌ها و نقوش موجود در آثار هنری پیش از اسلام و چهار سده آغازین دوره اسلامی در خراسان، تاثیر تفکرات و سلايق دولت‌مردان سلجوقی، که مهم‌ترین سفارش دهندگان این گونه آثار هنری بوده‌اند، را از نظر می‌گذرانیم. وجود دو جریان متناقض عربی و ایرانی، و همزیستی آنها در قرون متمادی از ویژگی‌های حیات فرهنگی خراسان این دوران به حساب می‌آید. این هم‌بستگی و آمیختگی فرهنگی از سویی، و ذوق و سلیقه هنرمندان ایرانی از سوی دیگر باعث گردید تا پیشرفت‌های عظیمی در عرصه هنر و فرهنگ ایرانی در منطقه خراسان بوجود آید و در گذر قرن‌ها به پختگی و تکامل رسد.

واژه‌های کلیدی: هنر سلجوقی، خراسان، معماری، سفالگری، کتاب‌آرایی، خوشنویسی، تذهیب.

معرفی یک، شاعر، مورخ، نویسنده و داعی پر شور الموت

مریم معزی*

حمله هلاکو به قلعه‌های اسماعیلیان به کشتار قلعه نشینان و غارت اموالشان منجر شد. آثار فکری آنان تحقیر، و کتابخانه‌هایشان سوزانده شد. اگر هم سوزانده نشد می‌توان به قرینه‌ی موقعیت‌های مشابه حدس زد که در آن فضای پر هراس به امید بدر بردن جان به دست خودشان از میان برده شد، اما مانند همیشه کسانی نیز پیدا شدند این جا و آن جا که بیم مرگ را به جان خریدند و چند خطی و چند سطری و گاه دفتر و بیاضی را در سواد شب در دل زمین یا سینه دیوار نشانند به امید سپیده صبحی دیگر. اکنون رفته رفته زمین و گل دیوار امانت‌های خود را بیرون می‌دهد اما دیگر استخوانی است از پوست و گوشت بدر شده. نه آغاز دارد و نه انجام. نه نام دارد و نه نشان. بازماندگان و پیران به گمان و اتکا به حافظه قومی نامی بر آن می‌نهند و چه بسیار که با دیدن نامی آشنا در یکی از سطور، همان را نویسنده و سراینده اصلی می‌پندارند. پژوهشگران نیز به امید صحت روایت‌های شفاهی قوم آن را می‌پذیرند یا دست بالا صاحب اثر را ناشناس می‌خوانند. هدف این کار معرفی کردن یک شاعر، مورخ، نویسنده و داعی پر کار و پر شور دوران الموت است و اثبات انتساب آثاری به او از راه نقد درونی و بیرونی راوی و روایت که بیشتر به نام دیگران به ثبت رسیده یا ناشناس اعلام شده است: داعی صلاح‌الدین حسن منشی (کاتب) بن محمود.

واژه‌های کلیدی: اسماعیلیه، حسن محمودکاتب، روضة‌التسلیم، نزاریان، هفت باب بابا سیدنا.

جغرافیایی تاریخی الموت در دوره سلجوقی

علیرضا ملائی توانی*

منطقه الموت در دوره سلجوقی مقر حکمرانی اسماعیلیان نزاری؛ یکی از سرسخت‌ترین مخالفان سیاسی، مذهبی و ایدئولوژیک دولت سلجوقی بود. از آن جا که این منطقه درست در درون قلمرو سلجوقی قرار داشت، سلجوقیان همواره در صدد غلبه بر آن برآمدند اما به‌رغم تدارک چندین یورش سرکوب‌گرانه موفق به فتح آن نشدند. با توجه به اهمیت جغرافیای تاریخی منطقه الموت مساله اصلی این مقاله این است که در دوره سلجوقی منطقه الموت دقیقاً به کدام نواحی اطلاق می‌شد؟ مرز و قلمرو آن کجا بود و کدام بخش از الموت امروزی را در بر می‌گرفت؟ آیا حوزه جغرافیایی الموت گسترش یافت یا محدود شد؟ پژوهش حاضر به عنوان یک حوزه بین‌رشته‌ای می‌کوشد محدوده جغرافیایی الموت را در دوره سلجوقی با استفاده از روش توصیفی - تبیینی مورد کاوش قرار دهد. یافته‌های پژوهش براساس شواهد تاریخی موجود روشن می‌سازد که محدوده جغرافیایی منطقه الموت با قلمرو امروزی آن متفاوت است و در دوره سلجوقی این نام تنها به بخشی از آن چه که امروز الموت خوانده می‌شود اطلاق می‌شد و رفته رفته با ناکامی سلجوقیان در برابر اسماعیلیان نزاری و همچنین گسترش شهرت و آوازه الموت، محدوده جغرافیایی الموت در دوره سلجوقی نیز وسعت یافت.

واژه‌های کلیدی: جغرافیای تاریخی، الموت، سلجوقیان، اسماعیلیان نزاری.

مطالعه‌ای در زمینه‌های اجتماعی رشد فرهنگی در دوره سلجوقیان

لیدا ملکی راسته کناری*

دوران سلجوقیان از ابعاد مختلفی از جمله تاسیس و توسعه مراکز علمی اهمیت دارد. نظامیه‌ها و کتابخانه‌های معتبر و رشته‌های تحصیلی مشخص با سازمانی درست و رونق علمی در عرصه‌های فقه، حدیث، تفسیر، علوم ادبی، ریاضیات، نجوم، طبیعیات و حکمت عصر فرهنگی مهمی را رقم زدند. از سوی دیگر، به‌رغم آن‌که سلجوقیان از منشا و خاستگاهی غیر ایرانی برخوردار بودند، اما در گسترش و رواج زبان ادبی فارسی و فرهنگ ایرانی نقش بسیار برجسته‌ای ایفا کرد. تحقیق حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه فرهنگ رسمی قوم غالب (سلجوقیان) توانست به ترویج فرهنگ قوم مغلوب (ایرانیان) بپردازد و منابع نوشتاری آن عصر چگونه به انعکاس این مسائل پرداخته‌اند؟ تبیین علمی و تاریخی این مساله مهم که شارح تحولات فرهنگی دوره سلجوقی است با مراجعه به منابع تاریخی دوره سلجوقی و آثار ادبی و فکری این دوره ما را در تبیین اهداف این مقاله کمک می‌کند.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، حیات فرهنگی، ساختار سیاسی، فرهنگ ترکیبی، هویت اجتماعی.

* کارشناس ارشد تاریخ، کارشناس مسئول پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
(Maleki_lida@yahoo.com)

واکاوی ضرب و طرح مسکوکات عصر سلاجقه بزرگ

سید محمدعلی موسوی*

سکه‌ها از مهم‌ترین منابع شناخت تحولات هر دوره تاریخی محسوب می‌شوند. چنانچه مجموعه مسکوکات یک دوره تاریخی از تنوع بیشتری برخوردار باشد مسلماً اطلاعات مفید و گسترده‌ای را در حوزه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی آشکار خواهد کرد که شاید از سایر منابع و مآخذ مکتوب و باستان‌شناختی حاصل نشوند. در میان مجموعه مسکوکات سلسله‌های تاریخ ایران دوران اسلامی سکه‌های سلاجقه بزرگ از گوناگونی شایان توجهی در نقوش، عبارات، نوع سکه، عیار و دارالضرب‌ها در مقایسه با ادوار تاریخی قبل و پس از خود و به خصوص سلسله‌های غزنوی و سامانی از یک سو و خوارزمشاهی برخوردار هستند. این نوشتار در چند بخش اصلی سامان‌دهی شده است: بررسی پیدایش و چرایی کاربرد نقش تیر و کمان بر سکه‌ها محور نخست است. واکاوی دلایل تنوع بالای آیات قرآنی و از آن جمله کاربرد متعدد آیه ۲۵۵ سوره مبارکه بقره (آیت الکرسی) بر روی سکه‌ها با توجه به گرایش مذهبی امرای سلجوقی (اهل تسنن)، زیبایی خیره‌کننده ترسیم آیات و عبارات مندرج بر سکه‌ها، درج و حک اسامی برخی افراد کمتر شناخته شده و به احتمال امرا و حاکمان محلی، سرداران و اتابکان و همچنین بررسی نوع القاب سلاطین سلجوقی و خلفای عباسی منقوش بر سکه‌ها محور دوم مقاله است؛ بررسی جنس سکه‌ها و دلایل ضرب و کاربرد گسترده سکه‌های زر (دینار) در آن دوره و چگونگی تاثیر تحولات سیاسی و اقتصادی بر جنس و عیار سکه‌های متنوع این دوره، در کنار واکاوی تعدد ضربخانه‌های کوچک و محلی بخش سوم این نوشتار است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان بزرگ، مسکوکات، دینار، نقره، آیات قرآن، القاب.

* پژوهشگر دانش سکه‌شناسی دایره‌ی‌المعارف انسان‌شناسی و موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی و هنری دکتر محمدصادق محفوظی. (Mohammad.musavi222@yahoo.com)

مطالعه تطبیقی جایگاه نُظار در نگاره‌های سلجوقی و تیموری

اشرف‌السادات موسوی لر،^{*} سهیلا نماز علیزاده^{**}

جلوه‌های آفرینش هنری در دوره‌ی سلجوقی، بیانگر شکوه و عظمت تاریخ ایران اسلامی است. جوهره‌ی تاریخ تفکر، تخیل و خلاقیت ایرانی در پرتوی از آموزه‌های اسلام به واسطه‌ی تصویر و نماد، چنان در صحنه‌های ممتاز نگاره‌های سلجوقی چهره نموده که موجب شگفتی هنرشناسان امروزی است. این پژوهش با هدف نمایان‌گر ساختن جایگاه ویژه نُظار در نگاره‌های دوره سلجوقی در پی پاسخ‌گویی به این سوال برآمده است: چرا معدود نگاره‌های برجای‌مانده از این دوره بر حضور نُظار در بالای تصویر تأکید دارند؟ به نظر، نگاره‌ها تحت تاثیر دوره باستان بوده و در ضمن بر دوره‌های بعدی نیز تاثیر گذار بودند. در این جستار برآنیم به روش توصیفی - تاریخی و تطبیقی، دلایل ترسیم نُظار در نگاره‌ها را تحلیل نماییم. جامعه آماری شامل ۵ نمونه نگاره از یافته‌های این مقاله حاکی از استحاله و تقدس زدایی از نُظار همراه با افزایش واقع‌گرایی به نفع روایت‌گری است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقی، نگارگری، نُظار، هویت ایرانی - اسلامی.

* دانشیار گروه پژوهش هنر دانشگاه الزهراء(س). (a.mousavi925@gmail.com)

** کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشگاه الزهراء.

نقش خاندان آل کاکویه در توسعه‌ی شهرسازی و رونق شهر یزد دوره سلجوقیان

سید فضل‌الله میردهقان اشکذری*

بخشی از دوران حکومت آل کاکویه - از سلسله‌های محلی یزد - مقارن با دوره سلجوقی می‌باشد. تاکنون پژوهش‌های جامعی در رابطه با اوضاع شهرسازی و معماری این شهر در زمان حکومت مذکور صورت نگرفته است، لذا بررسی آن ضروری به نظر می‌رسد. مهم‌ترین سؤالی که اساس پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد این است که وضعیت شهرسازی یزد در دوره آل کاکویه چگونه بوده است؟ حکام آل کاکویه، از همان ابتدا اقدام به احداث بناهای عام‌المنفعه کردند که از جمله می‌توان به ساخت مسجد جامع عتیق یا قدیم، مدرسه دومنار و بنای دوازده امام اشاره کرد. آنها محدوده داخل حصار را با گسترش برج و باروی شهر وسعت داده و با افزایش دروازه‌های شهر، برخی از محلات خارج را به داخل حصار شهر وارد کردند. بعلاوه، محلات و باغستان‌های مختلفی را خارج از محدوده حصار بوجود آوردند که در قرون بعد و با گسترش شهر، برخی از آنان تبدیل به محلات داخل حصار گردیدند. بر این اساس و با توجه به فعالیت‌های این سلسله، دوران حکومت آل کاکویه را می‌توان یکی از ادوار طلایی معماری و شهرسازی یزد دانست. روش بکار رفته در پژوهش حاضر بر مبنای شواهد موجود اعم از منابع دست اول تاریخی یا داده‌های باستان‌شناختی به منظور دستیابی به تحلیل‌های منسجم و مطلوب می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: شهر یزد، آل کاکویه، رونق شهر، محلات.

* دانشجوی دکترای باستان‌شناسی گرایش دوره اسلامی، دانشگاه بوعلی سینا.

تأملی بر نقش راه و رباط در توسعه شرایط اجتماعی - اقتصادی دوره سلجوقی (مطالعه موردی: رباط‌های ناحیه خراسان)

لیلا میرزمانی، * آرزو حسینی**

دوره سلجوقیان یکی از باشکوه‌ترین و مؤثرترین ادوار تاریخی ایران به شمار می‌رود. این دوره مصادف با عصر شکوفایی هنرهای اسلامی، به ویژه معماری است که از آن جمله می‌توان به ابنیه وابسته به راه‌ها اشاره کرد. در دوره سلجوقی به واسطه حکومت مقتدر مرکزی، وسعت قلمرو و امنیت و در نتیجه رونق اقتصادی و بازرگانی ناشی از آن، راه‌های تجاری و بناهای مرتبط بدان رونق خاصی یافت. ورود عناصر تأثیرگذار و تعیین‌کننده‌ای همچون رباط و کاروانسرا در میان راه‌ها، آسایش و امنیت تجار و کاروانیان را به همراه داشت. رباط شرف از شاخص‌ترین نمونه‌های این نوع بناها می‌باشد که بر سر شاهراه کهن خراسان واقع شده است. در پژوهش حاضر، با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و استفاده از روش توصیفی - تاریخی، ضمن بیان شاهراه‌های ارتباطی - تجاری در دوره سلجوقی، معماری رباط‌های ناحیه خراسان در آن دوره معرفی شده و در نهایت اطلاعات حاصل مورد تحلیل کیفی قرار گرفته است. یافته‌ها نشانگر نقش ویژه راه و رباط‌های سلجوقی در تحولات اجتماعی - اقتصادی آن دوره است.

واژه‌های کلیدی: دوره سلجوقی، راه، رباط، شرایط اجتماعی - اقتصادی.

* دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر دانشگاه سوره تهران. (Leila.mirzamani@gmail.com)

** دانشجوی دکتری معماری اسلامی دانشگاه هنر اصفهان. (arezoo_arc85@yahoo.com)

نقش و جایگاه امیران نظامی در طبقه‌بندی اجتماعی عصر سلجوقی

سهیلا نعیمی*

در دوره سلجوقی امیران نظامی به افراد نظامی، مسئول جمع‌آوری مالیات‌ها، حاکم، والی و حتی شاهزادگان اطلاق می‌شده است. آن‌ها از لحاظ قدرت با دوران قبل از خود متفاوت بودند، چرا که گاه در مقام اتابکی یا شاهزادگی و حکام سرحدی نیز ظاهر می‌شدند. همچنین آن‌ها در این دوره دارای املاک وسیعی شدند که این امر می‌توانست قدرت آنان را بیش از پیش افزایش دهد. این امیران و جایگاه آنان را با توجه به کارکردشان می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: امیران درگاه سلطانی که امور مربوط به درگاه و سپاه را انجام می‌دادند، امیران صاحب اقطاع و امیرانی که در سراسر قلمرو سلجوقی صاحب قدرت بودند و سلطان سلجوقی را در هنگام ضرورت یاری می‌رساندند. لذا در بین طبقات اجتماعی این عصر، امیران نظامی به عنوان طبقه‌ای تأثیرگذار در مناسبات قدرت جلب نظر می‌کنند. در اواخر حکومت سلجوقی اصطلاح امیر تغییر نموده و صرفاً به اعضای برجسته‌ی نظامی اطلاق می‌شده است. پژوهش حاضر بر آن است تا با منابع کتابخانه‌ای، متکی بر تبیین تاریخی و تحلیل داده‌های منابع به بررسی نقش و جایگاه امیران نظامی در طبقه‌بندی اجتماعی این عصر بپردازد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، امیران نظامی، طبقه‌بندی اجتماعی، اقطاع، اتابکان.

بررسی باستانشناختی بناهای آرامگاهی روستای تشویر شهرستان طارم و کاربری آن

علی نوراللهی*، سارا علی‌لو**

آرامگاه‌ها از بناهای مهم پس از اسلام هستند که مورد احترام و توجه مردم بوده‌اند. بناهای دوقلو در میان گورستان امروزی روستای تشویر قرار دارند. این دو بنا دارای پلان ساده‌ای هستند. بنای هشت گوش دارای ابعاد $7/5 \times 7/5$ متر در بیرون و چهار گوش $5/5 \times 5/5$ متر از داخل است. دارای چهار درگاه کوتاه به ارتفاع $1/5$ متر با پوشش مسطح که فقط درگاه اصلی (ضلع شمالی) با قاب‌های راست گوش که طاق هلالی را در بر گرفته تزیین شده است. بنای چهارگوش ابعاد آن 700×680 سانتیمتر و دارای ۴ ورودی کوتاه با پوشش هلالی، ورودی اصلی در ضلع شرقی است که دارای تزیین قاب راست گوشه که طاق هلالی را در بر گرفته است. این دو بنا از لاشه سنگ و ملاط گچ ساخته شده‌اند. درگاه‌های هر کدام از این دو بنا با هم تقارنی ندارند. امروزه فقط نمای داخلی بنای هشت گوش دارای اندود گچی است. در واقع سبک ساخت این بناها ادامه سنت‌های دوران پیش از اسلام است. سبک معماری، شیوه ساخت بناها (بخصوص قاب تزیینی راست گوش اطراف درگاه اصلی که تاکید بر قسمت ورودی بنا است) و تدفین‌ها نشان دهنده کاربرد آرامگاهی این دو بنا در دوران میانی اسلام (قرون پنجم و ششم هجری) و هم‌زمان با دوران سلجوقی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: باستانشناختی، سلجوقی، زنجان، طارم، تشویر، بناهای آرامگاهی.

* دانشجوی دوره دکتری باستان‌شناسی دانشگاه علوم و تحقیقات تهران. (alinorallahy@yahoo.com)

** پژوهشگر. (saraaliloo64@yahoo.com)

سالانه نظام‌الملک در دستگاه دیوانی سلجوقیان

معصومه نیرآبادی،* فاطمه حاجی‌آبادی**

بررسی نقش خاندان نظام‌الملک، در استقرار و اداره امور امپراتوری سلجوقی و نهادینه شدن سیاست تمرکز قدرت که با پی‌ریزی نظام‌الملک توسط نوادگانش ادامه یافت، هدف اصلی این مقاله را تشکیل می‌دهد. عصر امپراتوری سلجوقی، عصر تکوین و تکامل دیوان‌سالاری عریض و طویل با ریشه‌های عمیق تاریخی مبتنی بر قالب‌های کهن پایه بود که مورد استفاده حکومت‌های بعدی قرار گرفت. وزرای عهد سلجوقی، مهم‌ترین نقش را در تحکیم مبانی حکومتی و بسط و توسعه قدرت و دیوانسالاری این دوره ایفا کرده‌اند. خاندان نظام‌الملک و در راس آن خود وی از جمله این افراد بودند که با تدبیر و دانش سیاسی خود، اداره جامعه را در دست گرفتند و به استقرار دولت و قدرت و شوکت سلاجقه کمک بسیار کردند. این خاندان بیش از نه تن بودند که شامل فرزندان و نوادگان نظام‌الملک می‌باشد که البته در این راه بارها با عناد و کینه‌توزی و حسادت‌های اعیان نظامی غز و رقبای ایرانی خود مواجه شدند. مساعی این خاندان در این توفیق، غیر قابل انکار است، بنابراین تحقیق درباره این خاندان و اقدامات آنان در این دوره، برای مطالعه و شفافیت دیوان‌سالاری عهد سلجوقی، ضروری به نظر می‌رسد.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، خاندان نظام‌الملک، وزارت، طایفه غز، دیوان‌سالاری.

* کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی. (masoome.nayyeri@gmail.com)

** کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد. (fatemehajjabady@gmail.com)

دلایل استفاده و ایجاد فرم چهارطاقی ساسانی در گنبدخانه‌های سلجوقی ایران

جواد نیستانی*

چهارطاقی به بناهایی چهارگوش با گنبدی با خیز کوتاه و متکی بر روی چهارپایه طی دوران ساسانی با اندکی تفاوت در الحاقات آن، به عنوان الگوی معماری، در ساخت آتشکده‌ها و کاخ‌ها استفاده می‌شده است. بنا بر اسناد تاریخی و شواهد معماری موجود، گنبدخانه نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان بین جمادی الثانی ۴۷۹ و ذیحجه ۴۸۰ هـ. ق. با استفاده از شیوه معماری چهارطاقی ساخته شده است. از جمله دلایل اضافه شدن فضای گنبدخانه به معماری مساجد سلجوقی همچون چهار ایوانی شدن بناها در این دوره را افزایش جمعیت مسلمانان، نیاز به گسترش فضای عبادی و سهولت در آمد و شد در آنها دانسته‌اند. استفاده از نقشه چهارطاقی در مساجد دوره سلجوقی از مشخصات مهم معماری مذهبی این دوره بوده و همواره گنبدخانه در سامان‌دهی فضایی مسجد نقش مهمی برعهده داشته است. آندره گدار، معمار و باستان‌شناس فرانسوی بر این باور است که این سازه‌ها در دوره سلجوقی به عنوان قسمت اصلی مساجد ایجاد گردیده و آنگاه در طی زمان، شبستان‌ها و سایر ملحقات بنا بدان افزوده شده است. به نظر وی به غیر از مسجد زواره، باقی مساجد از جمله جامع اصفهان، اردستان، برسیان و گلپایگان در اصل از یک ساختمان منفرد به شکل چهارطاقی کوچک ساخته شده و به تدریج شبستان‌ها و دیگر فضاها به آن الحاق گردیده است. این نظر گدار موافقان و مخالفان سرسختی دارد. گالدیری و گابریل و هیلن براند استفاده از سنت دیرین معماری چهارطاقی ساسانیان و ایجاد و نه تغییر کاربری آن در جامع اصفهان را پذیرفته‌اند. حال آن‌که ژانین سوردل ضمن مخالفت با نظر گدار فضای ایجاد شده را تنها مقصود گنبد دار برای تزئین در جلوی محراب اصلی دانسته که با

* عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس. (jneyestani@modares.ac.ir)

تغییر در شبستان ایجاد شده است. سواژه نیز در همراهی با این مخالفت بر این باور است که فضای مورد نظر کوچک بوده و گنجایش جمعیت زیادی از مومنان را نداشته و همچنین این ساختار مانع از دیدن محراب می‌گردیده است. نگارنده ضمن طرح مجدد نظر گذار بر آن است تا پرسش ذیل را با فرضیه پیشنهادی بسنجد:

استفاده از نقشه چهارطاقی برای نخستین بار در مسجد جامع عهد سلجوقی اصفهان و نه تغییر کاربری بنایی از پیش موجود، حاکی از چیست؟ فرضیه: ایجاد چهارطاقی برای نخستین بار در معماری مسجد جامع عهد سلجوقی اصفهان و نه تقلید و یا تغییر کاربری آن، حاکی از پویایی این سازه برای ساخت گنبد خانه، ایجاد تسهیل دسترسی به فضای شبستان و از پیش الگو بودن این نقشه در معماری آتشکده‌ها و کاخ‌های عهد ساسانی است. روش تحقیق نگارنده توصیفی - تحلیلی و با ابزار گردآوری اطلاعات میدانی و اسنادی با رویکرد نظری مطالعات تاریخ فرهنگی است. دستاورد تحقیق نیز تایید فرضیه پیشنهادی است که با توجه به دست‌یابی به شواهدی از معماری عهد مرعشیان مازندران به ویژه در آرامگاه میرقوام‌الدین مرعشی آمل - با هسته اصلی چهارطاقی از قرن ۹ هـ. ق و الحاقات آن در دوره صفوی - تقویت می‌شود؛ این امر شاهدهی بر درستی قسمت نخست نظر گذار مبنی بر ساخت این سازه به عنوان قسمت اصلی مسجد است. شاهد دیگر، مطالعه آرامگاه امامزاده ابراهیم بابلسر متعلق به قرن ۹ هـ. ق با حفظ نقشه چهارطاقی و افزودن الحاقاتی بدان در عصر حاضر است.

واژه‌های کلیدی: چهارطاقی، گنبدخانه‌های سلجوقی، جامع اصفهان، آندره گذار.

نگاهی به زندگی و آثار عبدالرحمان خازنی با تاکید بر کتاب میزان الحکمه و جایگاه آن در تاریخ علم دوره اسلامی

ایرج نیک سرشت*

عبدالرحمان خازنی در اوایل سده‌ی ششم هجری در مرو و در دوران حکومت سلطان سنجر می‌زیست. خازنی در علوم هندسی، ریاضیات و فلسفه تبحر کامل داشت، و در دربار سلجوقی، زندگی علمی در زمینه‌های ریاضی، نجوم، فیزیک و ابزار و آلات علمی را سپری کرد. زیچ سنجر، وجیز الزیچ، رساله فی الآلات العجیبه (رساله فی الآلات الرصدیه)، رساله الاعتبار، کتاب ترکیب افلاک و الاکر السماویه، البرهان علی الشكل السابع من کتاب بنی موسی، زیچ شاهی و میزان الحکمه از جمله مهم‌ترین آثار وی می‌باشند. در این پژوهش ضمن معرفی برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های نوآورانه فرهنگ و تمدن دوره‌ی سلجوقیان که سبب تمایز فرهنگ و تمدن این دوره از سایر دوره‌ها گردیده، به معرفی شخصیت علمی و آثار عبدالرحمان خازنی فیزیک‌دان، منجم، ریاضی‌دان و مخترع آلات علمی و در نهایت به بررسی کتاب میزان الحکمه، یکی از مهم‌ترین آثار وی، و جایگاه آن در تاریخ علم دوره‌ی اسلامی خواهیم پرداخت.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، خازنی، سلطان سنجر، میزان الحکمه، ترازوی حکمت.

* عضو هیأت علمی پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران.

نقوش سنگ‌مزارهای سفیدچاه

شهربانو وفائی، * مهدی خلیلی **

نقوش سنگ‌مزارها گویای نوع اندیشیدن و بازگو کردن امرار معیشت انسان‌های زمان مختلف است. با پژوهش و بررسی نقوش سنگ‌مزارها می‌توان بسیاری از پرسش‌های تاریک دوران گذشته را پاسخ داد. گورستان سفیدچاه یکی از قدیمی‌ترین گورستان‌های باقی‌مانده از قرون میانه اسلام تا دوران معاصر است که پیوسته کاربری خود را داشته است. سنگ‌مزارهای این گورستان از لحاظ نقوش هنری بسیار قابل ارزش و قابل تحقیق و پژوهش است. نقوش رمزگونه‌ای که رازهای بسیاری در خود نهفته دارد. نقوش این گورستان را به چهار بخش اصلی می‌توان تقسیم کرد. در این نوشتار به بررسی و توصیف گورستان و نقوش سنگ‌مزارهای آن می‌پردازیم. نگارندگان با توجه به فعالیت میدانی و مطالعه کتابخانه‌ای، در این مقاله می‌کوشند به سوالات زیر پاسخ دهند:

۱- نقوش سنگ‌مزارها چه رابطه‌ای با فرد متوفی داشته است؟ ۲- دلیل انتخاب محل گورستان چه بوده؟ ۳- دلیل عظیم بودن این گورستان در این منطقه چه بوده است؟ و سنگ‌های این گورها از کجا تامین می‌شده است؟

واژه‌های کلیدی: سنگ‌مزار، گورستان، سفیدچاه، سادات مرعشی، دوره سلجوقی.

* کارشناسی باستان‌شناسی و بازنشسته سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع‌دستی استان مازندران. (gitiv30@yahoo.com)
** کارشناسی ارشد باستان‌شناسی. (Khalili.mahdi@hotmail.com)

تخمین میزان مالیات روستایی و تاثیر آن بر روند شهرنشینی در عهد سلجوقی

منا هاشمیان،* شقایق فتحعلی‌زاده**

دیوان سالاران سلجوقی تلاش مالیاتی نوینی را برای سروسامان دادن به هرج و مرج مالیاتی آغاز کردند. این تلاش در تنظیم سیستم مالی و مالیاتی کشور علاوه بر سامان بخشیدن به پایه، تلاش و نرخ مالیاتی سبب گردید میزان درآمد کشور افزایش یابد و به تبع آن آبادانی و شهرنشینی گسترش یابد. با وجود ساختار اقتصادی که بر کشاورزی استوار بود، روستاها قطب اقتصادی کشور به حساب آمدند و سنگینی مالیات بر دوش روستاییان افتاد و مالیات روستایی سبب گسترش شهرنشینی در عهد سلجوقیان گردید. بدان جهت که اقتصاد و نظام مالیاتی از عناصر مهم در گسترش و توسعه شهرنشینی است، لذا این پرسش مطرح است که چگونه شیوه‌های مالیات‌ستانی از روستاییان به رشد و توسعه شهرنشینی در دوره سلجوقیان منجر شد؟ در این راستا مطالب با روش توصیفی - تحلیلی تاریخی گردآوری شده است و با استفاده از جداول ترسیم شده و ترسیم نمودارهای جداگانه به بررسی و تحلیل میزان مالیات اخذ شده روستایی و تاثیر آن بر روند شهرنشینی پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقیان، نظام مالیاتی، مالیات روستایی، توسعه و گسترش شهرنشینی.

* کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه علوم تحقیقات. (mona.hashemian@yahoo.com)

** کارشناس ارشد تاریخ ایران اسلامی از دانشگاه تربیت مدرس. (fathalizade_ir@yahoo.com)

بازتاب مضامین ادب فارسی در هنر سفالگری عصر سلجوقی

سوسن یزدانی، * معصومه امامی **

هنر سفالگری از جمله هنرهای کاربردی در اعصار مختلف است که تحت تاثیر عوامل گوناگون، در عهد سلاجقه به اوج اعتلای خود رسیده است. از آنجا که پیوند شعر و نقاشی یکی از ویژگی‌های مهم هنر سفالگری در این دوران است، بی شک تلفیق فرهنگ، مضامین ادبی، کهن الگوها و اشعار فارسی منقوش بر سفالینه‌های این عصر در رشد و تعالی این هنر غیر قابل انکار است. از میان مطالعاتی که تاکنون در زمینه نقوش مختلف بر سفالینه‌های عصر سلجوقی انجام شده است، پژوهشی جداگانه و مدون در ارتباط با تلفیق و تاثیر مضامین ادب فارسی در سفالگری این عصر صورت نگرفته است، لذا در پژوهش حاضر با شیوه توصیفی - تحلیلی و تاریخی در موضوعات تاثیر کهن الگوها، مضامین ادبی و اشعار فارسی در نقش و نگارهای ظروف سفالی در عصر سلجوقی بحث و بررسی گردید و در نهایت نشان داده شد، این مضامین در اعتلای هنر سفالگری در این دوران تاثیر فراوان داشته است.

واژه‌های کلیدی: کهن الگو، داستان منظوم، شعر فارسی، سفالگری، سلجوقیان.

* دانشگاه پیام نور آمل. (sy.notring@yahoo.com)

** دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه ملی تاجیکستان.

در جستجوی سلجوقنامه سلجوقیان

شهرام یوسفی فر*

تاریخ دوره سلجوقیان از مهم‌ترین و دیرپاب‌ترین ادوار تاریخ ایران است که پیچیدگی‌های امور تاریخی آن به دلیل پیوند داشتن با قلمروهای وسیع خلافت عباسی، عرصه‌ی دشوار در مطالعات این دوره را باعث شده است. فروپاشی حکومت سلجوقی و خلافت عباسی، تاثیرگذارترین وقایع بر فضای عمومی جهان اسلام بود، که پیامدهای عمیق و گسترده‌ای بر زندگی مسلمانان، و از جمله تاریخ‌نگاری ایران، برجای گذاشت. در این مقاله بر آن هستیم تا با نشان دادن تحولات روی داده در بازتحریر یک متن تاریخی دوره سلجوقی (سلجوقنامه ظهیرالدین نیشابوری) و جوهی از دگرگونی‌های فضای ذهنی جامعه ایران در دوره قبل و بعد از حکومت آنان را تبیین نماییم. دسترسی به نسخه‌ای از سلجوقنامه، که در دوره سلجوقیان متاخر تحریر یافته است و مقایسه آن با سلجوقنامه مورد استناد در تتبعات تاریخی این دوره (تصحیح اسماعیل افشار، کلاله خاور، ۱۳۳۲ش) حکایت از آن دارد که با تغییرات فضای تاریخی ایران در دوره مغول - ایلخانی، متن مزبور بازتحریرهایی یافته و در این روند دچار دگرگونی‌های معناداری شده است.

در این مقاله بررسی مقایسه‌ای از نسخه اصلی سلجوقنامه ظهیرالدین با نسخ بازتحریر شده در دوره پس از سقوط سلجوقیان به دست داده می‌شود. با اسلوب «نقدمضمونی» و «نقد روایت» می‌توان نشان داد چگونه تغییر «ذهنیت» باعث بازتحریر متون تاریخی در ادوار تاریخی متفاوت می‌شود. نتیجه این بررسی نشان می‌دهد تصرفات آگاهانه چگونه تغییرات ایدئولوژیک یک جامعه را در متنی تاریخ‌نگارانه بازتاب داده است.

واژه‌های کلیدی: سلجوقنامه، ظهیرالدین نیشابوری، تصحیح انتقادی متن، سلجوقیان.

* استاد پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. (shyousefifar@yahoo.com)

منصب شیخه در شهرهای دوره سلجوقی (الگوی اداری برقراری و حفظ نظم و امنیت)

شهرام یوسفی فر،* صابره آزاده**

در دوره سلجوقیان بزرگ تکامل نهادهای سیاسی - اجتماعی نسبت به ادوار قبل تر تکامل یافت. از طریق بررسی ساختار و عملکرد مناصب شهری و نیز نخبگان محلی متصدی مناصب مزبور می توان وضعیت نهادهای شهری دوره سلجوقی را تبیین کرد. در این تحقیق، وظایف و کارکرد منصب شیخه در دوره سلجوقیان با روش توصیفی - تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است. بر اساس پژوهش حاضر اهمیت جایگاه شیخه در شهرهای این دوره بیانگر فراهم آمدن امکان برقراری و حفظ نظم و امنیت در شهرها به گونه ای مستقل از حکومت مرکزی بود. چرا که وظایف فوق در این دوره از جانب حکومت مرکزی و یا نماینده ی آن در شهرها (والی) به شیخه واگذار شده بود. اگرچه منصب شیخه در ابتدای امر لزوما گرایشات محلی نداشت و خاستگاه غلامی آن باعث می شد که شیخه، منصبی مورد اعتماد حکومت مرکزی باشد و از سوی دیگر خواست و تمایلات سیاسی وی در ایفای وظایفش نقش اساسی داشته باشد، اما در نهایت، آن منصب در تعامل با مناصب شهری دیگر به همکاری با آنها و گاه اطاعت از آنها می پرداخت.

واژه های کلیدی: دوره سلجوقیان، مناصب شهری، نخبگان محلی، منصب شیخه، برقراری و حفظ نظم و امنیت

* استاد پژوهشکده تاریخ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (shyouseffar@yahoo.com)

** کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

(sabereh.azadeh@gmail.com)

شرح منظوم و منثور: جامع‌التواریخ حسن شهاب الیزدی
مشهور به ابن شهاب شاعر منجم
(بخش تاریخ سلجوقیان)

بلنت اوزگودنلی،* عبدالحسین لاله،* عثمان اوزگودنلی**

این مقاله دو نسخه خطی موجود از شرح منظوم و منثور: جامع‌التواریخ حسن شهاب الیزدی مشهور به ابن شهاب شاعر منجم را معرفی و بررسی می‌نماید. این تصحیح با مقابله نسخ کتابخانه فاتح استانبول و کتابخانه ملی انجام پذیرفته است. بخش تاریخ سلجوقیان آن از آغاز دولت آل سلجوق شروع و تا قصه سلطان الاعظم رکن‌الدنیاء والیدین ابوطالب طغرل بن ارسلان بن طغرل بن محمد بن ملک‌شاه قسیم امیرالمؤمنین پایان می‌پذیرد.

واژه‌های کلیدی: جامع‌التواریخ، حسن شهاب الیزدی، نسخ خطی، تاریخ سلجوقیان.

* دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه مرمره استانبول. (b.ozkuzu@gmail.com)

** عضو هیات علمی فرهنگستان هنر. (lalehosein@yahoo.fr)

*** عضو هیات علمی دانشگاه مرمره استانبول.

**BAŞLIK: SELÇUKLULAR DEVRİNDE SÜHREVERDLİ BİR ÂLİM
VE ÂRİF: EBU'N-NECİB ZİYÂÜDDİN SÜHREVERDÎ**

Süleyman GÖKBULUT*

490/1097 yılında İran/Sühreverd'de dünyaya gelmiş olan Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn es-Sühreverdî (ö. 563/1168), Selçuklular'ın hâkimiyeti altındaki Bağdat'ta yaşamış, Nizâmiye'de müderrislik yapmış ve daha sonra tasavvufî hayata yönelmiş dikkate değer bir âlim ve ârifdir. Onun Âdâbü'l-Mürîdîn adlı kitabı ise tasavvuf tarihinde ilk defa müridlerle alakalı meselelerin ayrıntılı ve düzenli bir şekilde kaleme alındığı bir eser olması bakımından büyük bir önem arz etmektedir. Bu tebliğde esas itibariyle iki mesele üzerinde durulacaktır. Öncelikle Sühreverdî'nin biyografisinden bahsedilecek, akabinde onun kendisinden sonra gelen âlim ve ârifler üzerindeki tesirlerine değinilecektir. Daha sonra da söz konusu şahsın Âdâbü'l-Mürîdîn isimli eserinin muhtevâsına ve irfân tarihi ve literatüründeki yerine temas edilecektir.

ANAHTAR KELİMELER: Ebu'n-Necîb Ziyâüddîn es-Sühreverdî, Âdâbü'l-Mürîdîn, Âdâb, Mürîd.

**A SUHRAWARDIAN SCHOLAR AND A WISE OF SELJUKS
PERIOD: ABŪ AL-NAJĪB AL-SUHRAWARDĪ**

In this paper, Abū al-Najīb al-Suhrawardī (d. 563/1168) who is a writer of one of the books which are concerning the sūfī rules for novices and his Ādāb al-Murīdīn are dealt with. Abū al-Najīb is a considerable sūfī who was born in Iran/Suhraward and lived in Baghdad which was under the domination of Seljuks and taught in the Nizāmiyya and after that turned towards a mystical life. However, Ādāb al-Murīdīn is of great importance in terms of the matters related to the novices is written in a detailed and regular form the first time in the history of Sufism.

KEY WORDS: Abū al-Najīb al-Suhrawardī, Ādāb al-Murīdīn, Sūfī Rules, Novice.

* Assistant Prof. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (slymngblt@yahoo.com)